

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
«Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Σπουδές»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*«Οι αναπτυξιακές, διαρθρωτικές,
κοινωνικές και θεσμικές επιδράσεις
των Προγραμμάτων Προσαρμογής (Μνημονίων)
στην Ελλάδα»*

Συγγραφή: Χούπη Αικατερίνη

ΑΜ : ΜΘ 13038

Επιβλέπων: Καθηγητής, Άγγελος Κότιος.

Αθήνα, 2016

Ο/Η ΧΟΥΠΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ βεβαιώνω ότι το έργο που εκπονήθηκε και παρουσιάζεται στην υποβαλλόμενη διπλωματική εργασία είναι αποκλειστικά ατομικό δικό μου. Όποιες πληροφορίες και υλικό που περιέχονται έχουν αντληθεί από άλλες πηγές, έχουν καταλλήλως αναφερθεί στην παρούσα διπλωματική εργασία. Επιπλέον τελώ εν γνώσει ότι σε περίπτωση διαπίστωσης ότι δεν συντρέχουν όσα βεβαιώνονται από μέρους μου, μου αφαιρείται ανά πάσα στιγμή αμέσως ο τίτλος.

(υπογραφή)

X.K.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη, σελ. 5-7.

1.Εισαγωγή,σελ. 8-12.

2. Τα Προγράμματα Προσαρμογής (Μνημόνια), σελ.13.

2.1 Η Σύμβαση Δανειακής Διευκόλυνσης και το Πρώτο Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής (1^ο Μνημόνιο),σελ. 13-14.

2.2 Το Δεύτερο Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής (2^ο Μνημόνιο),σελ. 14-16.

2.3 Το Τρίτο Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής (3^ο Μνημόνιο), σελ. 16-19.

3. Η οικονομικοπολιτική φιλοσοφία των Προγραμμάτων Προσαρμογής: Στόχοι, Μέσα, Αποτελέσματα, σελ. 19.

3.1 Γενικοί στόχοι και τα μέσα του Προγράμματος Προσαρμογής, σελ. 19-20.

3.2 Γενική αποτίμηση των αποτελεσμάτων, της μέχρι τώρα εφαρμοσθείσας Πολιτικής Προσαρμογής των Προγραμμάτων, σελ. 20-26.

4. Οι αναπτυξιακές επιδράσεις, σελ. 27-35.

5.Οι διαρθρωτικές επιδράσεις, σελ. 36-45.

6. Οι κοινωνικές επιδράσεις, σελ.46.

6.1 Η κατάρρευση της διάρθρωσης της απασχόλησης, σελ. 46-47.

6.2 Η ισχυρή μείωση των εισοδημάτων, από την εργασία και τις κοινωνικές παροχές, σελ. 47-49.

6.3 Η εξασθένηση της Κοινωνικής Ασφάλισης και του συστήματος Υγείας, σελ. 49-50.

6.4 Η αύξηση της φτώχειας, των εισοδηματικών ανισοτήτων και του κοινωνικού αποκλεισμού, σελ. 50-51.

6.5 Η χειροτέρευση της δημογραφικής κατάστασης της χώρας, σελ. 51-52.

6.6 Κοινωνικές αναταραχές και κοινωνικοπολιτική πόλωση, σελ. 52-53.

7.Οι θεσμικές επιδράσεις, σελ. 53.

7.1 Η νομική μορφή των Μνημονιακών Συμφωνιών, **σελ. 54-57.**

7.2 Οι επιδράσεις των Μνημονίων, στους εργασιακούς θεσμούς και την εισοδηματική πολιτική, **σελ. 58-59.**

7.3 Οι επιδράσεις των Μνημονίων στον τομέα της Κοινωνικής Ασφάλισης, **σελ.60.**

8. Συμπεράσματα και προοπτικές εξόδου από την κρίση, **σελ. 61-66.**

Παράρτημα – Πίνακες & Γραφήματα, σελ. 67-81.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση, **σελ. 82-85.**

Ελληνόγλωσση, **σελ.86-89.**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η κρίση δημόσιου χρέους της Ελλάδας μετατράπηκε σε μια γενικευμένη κρίση, με ιδιαίτερα σοβαρές αναπτυξιακές, διαρθρωτικές, κοινωνικές και θεσμικές επιδράσεις, πέραν από τις επιδράσεις στο δημοσιονομικό και κρατικό τομέα της Οικονομίας. Μετά το 2009, η χώρα εισήλθε σε μια παρατεταμένη ύφεση, η οποία προκάλεσε αποεπένδυση, καταστροφή επενδυμένου κεφαλαίου, απώλεια ευημερίας, ανεργία, διάλυση των εργασιακών θεσμών, αποσάθρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, διάσπαση της κοινωνικής συνοχής κ.ά. Αποτελεί αναμφισβήτητο γεγονός ότι, οι φαύλοι κύκλοι της ύφεσης βρίσκονται επί επτά χρόνια σε εξέλιξη, χωρίς να υπάρχει ασφαλής έξοδος από αυτούς.

Μέχρι τώρα εφαρμοστήκαν τρία (3) Προγράμματα Διαρθρωτικής Πολιτικής, μέσω τριών Μνημονίων, που εν πολλοίς επιβλήθηκαν από τους δανειστές της χώρας, χωρίς όμως θετικά αποτελέσματα. Οι βασικοί στόχοι των Προγραμμάτων Προσαρμογής δεν επιτεύχθηκαν. Αντιθέτως, η χώρα εξακολουθεί να εμφανίζει υψηλό δημόσιο χρέος, ανεπαρκή πρωτογενή πλεονάσματα, οικονομική στασιμότητα, χαμηλό επίπεδο εξωστρέφειας, υψηλή ανεργία, συνεχή μείωση των κοινωνικών δαπανών, θεσμική αστάθεια και πολιτική αβεβαιότητα, ενώ έχει ουσιαστικά σταματήσει η χρηματοδότηση της Οικονομίας.

Τα αίτια του ελληνικού δράματος είναι πολλαπλά. Αυτά σχετίζονται με το μέγεθος των συσσωρευμένων προβλημάτων, τη χρόνια αδυναμία διεθνούς ανταγωνιστικότητας, την εσωστρέφεια της Οικονομίας, τον αντιπαραγωγικό ρόλο του κράτους στην Οικονομία, την αντίσταση της ελληνικής κοινωνίας στην προσαρμογή κ.ά. Οφείλονται, όμως, και στη λανθασμένη οικονομική πολιτική των Μνημονίων, η οποία, μεταξύ άλλων, δεν περιείχε καμία αντικυκλική παρέμβαση, για το σπάσιμο της υφεσιακής πορείας. Επίσης, σημαντική είναι η ευθύνη και του εγχώριου πολιτικού συστήματος, που δεν κατόρθωσε να προωθήσει τις αναγκαίες αλλαγές και μεταρρυθμίσεις, για τη βελτίωση του επενδυτικού περιβάλλοντος και την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας.

Για την έξοδο της χώρας από την κρίση και την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης, βασική προϋπόθεση για την άμβλυνση του κόστους της προσαρμογής, συνιστά η

εκπόνηση και προώθηση ενός νέου παραγωγικού υποδείγματος για την ελληνική Οικονομία, προς την κατεύθυνση της παραγωγής ποιοτικών προϊόντων και υπηρεσιών, με προσανατολισμό τις διεθνές αγορές και την προσέλκυση επενδύσεων. Αυτό όμως, προϋποθέτει πολιτική και κοινωνική συναίνεση, και συνεπή εφαρμογή ενός ευρύτατου πλέγματος μεταρρυθμίσεων, για τον εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης και την εγκαθίδρυση μιας ανταγωνιστικής οικονομίας.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Ελληνική Κρίση, Προγράμματα Προσαρμογής της ελληνικής Οικονομίας, Μνημόνια, Ύφεση, Ανάπτυξη ελληνικής Οικονομίας, Ανταγωνιστικότητα, Νέο παραγωγικό πρότυπο.

SUMMARY

The sovereign debt crisis in Greece turned into a generalized crisis, with particularly serious development, structural, social and institutional effects, apart from the effects of the financial and government sectors of the economy. After 2009, the country entered a prolonged recession, which caused divestiture destruction of invested capital, weltered loss, unemployment, dismantling of labor institutions, financial breakdown, breakdown of social cohesion etc. It is undeniable fact that the vicious circles of the recession are over seven years in development, which no safe way out of them. Until now they have applied three (3) structural policy programs through three Memorandums which largely imposed by the country's creditors, but without positive results. The main objectives of the adaptation program are not achieved. Instead, the country still has a high public debt, insufficient primary surpluses, economic stagnation, low extroversion, high unemployment, continued reduction of social spending, institutional instability and political uncertainty, and has virtually stopped financing of the economy.

The causes of the Greek drama are multiple. These are relate to the size of the accumulated problems, the chronic weakness of international competitiveness, the introversion of the economy, the counterproductive role of the state in the economy, the resistance of Greek society in adjustment etc. Due, however, the erroneous economic policy Memorandum, which, inter alia, contained no counter-cyclical intervention for breaking the recessionary process. Also important is the responsibility of the domestic political system who failed to promote the necessary changes and reforms to improve the investment environment and the competitiveness of the Greek economy.

For the country's exit from the crisis and the achievement of sustainable development, the key condition to mitigate the costs of adjustment, is the development and promotion of a new production model for the Greek economy towards the production of quality-oriented products and services of the international markets and the attracting investment. But this requires political and social consensus, and consistent implementation of a broad set of reforms to modernize the public administration and the establishment of a competitive economy.

KEY WORDS: Greek crisis, Programs Adjustment of Greek Economy, Memorandum, Recession, Development of Greek Economy, Competitiveness, New production model.

1. Εισαγωγή

Η Ελλάδα, επτά χρόνια μετά την είσοδο στα Προγράμματα Προσαρμογής, εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από βαθιά και γενικευμένη οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση, χωρίς να είναι ορατή η οριστική έξοδος από τους φαύλους κύκλους της ύφεσης και της αβεβαιότητας (Kotios/Galanos/Plymakis/Roukanas, 2015), (Christodoulakis 2015). Τα αίτια της ελληνικής κρίσης, τα οποία έχουν αναλυθεί διεξοδικώς στην επιστημονική βιβλιογραφία και στον οικονομικοπολιτικό διάλογο, είναι πολλαπλά και ανάγονται σε λανθασμένες πολιτικές των προηγούμενων δεκαετιών, καθώς και σε εσωτερικά και εξωτερικά λάθη και παραλείψεις στην πολιτική διαχείρισης της κρίσης (Kotios/Galanos/Pavlidis 2011), (Κότιος 2011). Έτσι, επί δεκαετίες ακολουθήθηκε μια λανθασμένη οικονομική και ειδικότερα δημοσιονομική πολιτική, που έδινε έμφαση στην ενίσχυση της εσωτερικής ζήτησης και των επενδύσεων, μέσω του κρατικού, αλλά και του ιδιωτικού δανεισμού, παραμελώντας τα ζητήματα της βιώσιμης παραγωγής, της εξωστρέφειας και της ανταγωνιστικότητας. Η Ελλάδα εισήλθε, το 2001, στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση, σε ένα νέο, ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον, έχοντας σοβαρό πρόβλημα δημόσιου χρέους και ανταγωνιστικότητας (Κότιος 2000). Στο νέο αυτό περιβάλλον, συνέχισε να πορεύεται με υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα, η χρηματοδότηση των οποίων διευκολύνθηκε από την ιδιότητα του κράτους - μέλους της ΟΝΕ. Παράλληλα, μετατίθεντο συνεχώς, πρωτίστως για λόγους αποφυγής του πολιτικού κόστους, οι αναγκαίες μεταρρυθμίσεις και διαρθρωτικές προσαρμογές της χώρας. Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση βρήκε τη χώρα εντελώς απροετοίμαστη και ευάλωτη στις εξωτερικές διαταραχές. Μετά από μία αλόγιστη, επεκτατική, δημοσιονομική πολιτική το έτος 2009, η χώρα εισήλθε, κυρίως από το Δεκέμβριο του εν λόγω έτους, στη δίνη της κρίσης χρέους και ανταγωνιστικότητας. Η νέα κυβέρνηση, που είχε αναδειχθεί από τις εκλογές της 4ης Οκτωβρίου 2009, επέδειξε ατολμία και παθητική στάση απέναντι στις εξελίξεις, καθώς και αναβλητικότητα στην άμεση εφαρμογή ενός προγράμματος εξυγίανσης των δημόσιων οικονομικών, που θα έστελνε ένα θετικό μήνυμα στις αγορές, που δάνειζαν τη χώρα (Κότιος/Κουτουλάκης 2014). Το 2010, βρίσκει την Ελλάδα αντιμέτωπη με συνεχείς υποβαθμίσεις της πιστοληπτικής ικανότητάς της, και με μεγάλη άνοδο των "spreads" των ελληνικών ομολόγων, ενώ παράλληλα, οι εταίροι της Ευρωζώνης, θεωρώντας ότι πρόκειται για εθνική υπόθεση της Ελλάδος, επέλεξαν να αγνοήσουν τη συστημική διάσταση της Ελληνικής κρίσης.

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, όχι μόνον την αναβολή, από πλευράς των εταίρων μας, της συλλογικής αντίδρασης στην Ελληνική κρίση, αλλά, ακόμη χειρότερα, την άσκηση μιας επιθετικής διπλωματίας αρνητικών δηλώσεων κατά της χώρας, γεγονός που επέτεινε την κρίση. Η ελληνική κυβέρνηση ανακοίνωσε τη λήψη δύο πακέτων μέτρων λιτότητας (Φεβρουάριος και Μάρτιος 2010), τα οποία όμως ήταν ανεπαρκή, με αποτέλεσμα να προσφύγει στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, φορείς οι οποίοι συγκρότησαν Μηχανισμό Στήριξης για την Ελλάδα (Κότιος/Κουτουλάκης 2014).

Έτσι, μετά από έκκληση για στήριξη, της ΕΕ και της διεθνούς κοινότητας προς την Ελλάδα, στις αρχές Μαΐου 2010, η ελληνική κυβέρνηση εξασφάλισε χρηματοδότηση από τα υπόλοιπα κράτη μέλη, με δανειακά κεφαλαία ύψους 80 δισ. Ευρώ, και από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, με δανειακά κεφαλαία ύψους 30 δισ. Ευρώ (Κότιος 2011). Η υπογραφή της σύμβασης δανειακής διευκόλυνσης συνδυάστηκε με την υπογραφή του πρώτου «Μνημονίου Συνεννόησης» (Memorandum of Understanding), το οποίο ενσωμάτωνε την αιρεσιμότητα (conditionality). Δηλαδή, συνέδεε την επίσημη στήριξη με τη λήψη μέτρων δημοσιονομικής, χρηματοπιστωτικής και διαρθρωτικής πολιτικής (European Commission 2010). Λόγω της αναποτελεσματικότητας των πρώτων μέτρων, και του κινδύνου εξόδου της Ελλάδας από το Ευρώ, υιοθετήθηκε (Ιούνιος 2011) από τη χώρα ένα πολυετές πρόγραμμα δημοσιονομικής και διαρθρωτικής προσαρμογής (Ν. 3985/2011, ΦΕΚ Α' 151/2011). Βασική επιδίωξη, του εν λόγω Προγράμματος, ήταν η δραστική μείωση των δαπανών και η αύξηση των εσόδων του Δημοσίου. Μετά τη ψήφισή του, αλλά και λόγω επιδείνωσης της κατάστασης, εγκρίθηκε τον Οκτώβριο του 2011, από τους εταίρους της ΟΝΕ και το ΔΝΤ (Τρόικα) ένα δεύτερο πακέτο στήριξης προς την Ελλάδα (European Commission 2012), ύψους 130 δισ. ευρώ και συμφωνήθηκε η απομείωση (κούρεμα) του ιδιωτικού χρέους (PSI). Η εν λόγω απομείωση, αφορούσε την «εθελοντική» συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα, στην ανταλλαγή ομολόγων, με 50% ονομαστική μείωση επί του ελληνικού χρέους, το οποίο κατείχαν ιδιώτες επενδυτές (Τράπεζα της Ελλάδος, 2014, σελ. 71).

Μετά την πολιτική κρίση που προκάλεσε η αναγγελία του τότε Πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου, για τη διενέργεια Δημοψηφίσματος, ορίζεται νέα πολυκομματική κυβέρνηση, με πρωθυπουργό τον πρώην διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Καθ.

Λουκά Παπαδήμο, ο οποίος οδηγεί τη χώρα στην ψήφιση του δεύτερου Μνημονίου, το Φεβρουάριο 2012.

Λόγω της συνεχιζόμενης πολιτικής αστάθειας, την άνοιξη του 2012, προκηρύχθηκαν Εκλογές, οι οποίες άλλαξαν ριζικά τον πολιτικό χάρτη της χώρας, καθώς ενισχύθηκαν σημαντικά τα λεγόμενα «αντι-μνημονιακά» κόμματα, που εξέφραζαν την αντίθεση τους στην ασκούμενη πολιτική προσαρμογής και στην παρέμβαση της Τρόικα. Η κυβέρνηση που προέκυψε από τις επαναληπτικές Εκλογές της 17^{ης} Ιουνίου 2012, μετά από διαπραγματεύσεις με την Τρόικα, κατέληξε στην κατάρτιση ενός νέου δεσμευτικού Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Προσαρμογής, για την περίοδο 2013-2016.

Στις αρχές του 2014 τα δημοσιονομικά στοιχεία έδειξαν ότι, το 2013, η κατάσταση ήταν βελτιωμένη, σε σχέση με το 2012, και ότι η Οικονομία έχει εισέλθει σε τροχιά σταθεροποίησης και ήπιας ανάκαμψης, ειδικά το 2014. Σημειωτέον ότι, η ελληνική κυβέρνηση υπέστη επιτυχώς τέσσερις (4) αξιολογήσεις, με τις οποίες εγκρίθηκαν οι καταβολές των αντίστοιχων δανειακών δόσεων, μέχρι το Σεπτέμβριο του 2014. Όμως, λόγω ολιγωρίας της τότε κυβέρνησης και του νέου, έντονου κλίματος πολιτικής αβεβαιότητας, δεν ολοκληρώθηκε η πέμπτη αξιολόγηση του δεύτερου προγράμματος προσαρμογής. Απεναντίας, οι συνομιλίες με την Τρόικα διακόπηκαν το Δεκέμβριο του 2014, όταν προκηρύχθηκαν Εκλογές για την ανάδειξη του Προέδρου της Δημοκρατίας. Τον Ιανουάριο του 2015, εν μέσω πολιτικής αβεβαιότητας, ενόψει της λήξης του Προγράμματος, σχηματίζεται νέα κυβέρνηση συνεργασίας με Πρωθυπουργό τον Αλέξη Τσίπρα και βασικό στόχο την άμεση κατάργηση των Μνημονίων και την άσκηση μιας αυτοδύναμης, εθνικής, οικονομικής πολιτικής. Η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση, ξεκίνησε σειρά διαπραγματεύσεων και παρέτεινε το δεύτερο πρόγραμμα προσαρμογής, αρχικά για 4 μήνες. Ωστόσο, οι απαιτήσεις των δανειστών, για νέα συμφωνία, οδήγησαν στο δημοψήφισμα της 5ης Ιουλίου 2015, με ερώτημα, το αν πρέπει να γίνει δεκτή μία νέα δανειακή σύμβαση. Αν και η απόφαση της πλειοψηφίας (62,15%) ήταν κατά της υπογραφής της νέας δανειακής σύμβασης και του νέου Μνημονίου, η κυβέρνηση αγνόησε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος φοβούμενη τις οδυνηρές επιπτώσεις ενός GREXIT και συνέχισε τις διαπραγματεύσεις, καταλήγοντας, τον Αύγουστο 2015, στην υπογραφή του τρίτου Μνημονίου (European Commission 2015). Η νέα δανειακή σύμβαση, προέβλεπε χρηματοδότηση ύψους 86 δισ. Ευρώ, μέσω του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού

Σταθερότητας (EMS). Ο αντίκτυπος αυτής της συμφωνίας προκάλεσε σοβαρή κρίση στη δικομματική διακυβέρνηση, με αποτέλεσμα να παραιτηθεί η Κυβέρνηση και να οδηγηθεί η χώρα σε νέες βουλευτικές εκλογές. Εν συνεχεία, η νέα κυβέρνηση προχώρησε στην ψήφιση πληθώρας νομοθετημάτων, για την εφαρμογή των προαπαιτούμενων, στο πλαίσιο του τρίτου Μνημονίου. Στις αρχές του 2016 άρχισαν οι διαδικασίες για την πρώτη αξιολόγηση, η οποία θα άνοιγε το δρόμο για τη λήψη αποφάσεων σχετικά με πιθανά μέτρα ελάφρυνσης του χρέους και ένα πρόγραμμα του ΔΝΤ, όπως συμφωνήθηκε από τους αρχηγούς κρατών και κυβερνήσεων τον Ιούλιο του 2015. Οι διαπραγματεύσεις κράτησαν μέχρι το Μάιο του 2016, οπότε η ελληνική κυβέρνηση με δύο νόμους, τον 4387/2016 και τον 4389/2016, ψηφίζει όλα τα μέτρα που έθεσαν οι δανειστές, προκειμένου να ολοκληρωθεί η αξιολόγηση και να εκταμιευθεί η δανειακή δόση. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε Έκθεση Συμμόρφωσης, ενώ δημοσιεύθηκε και συμπληρωματικό Μνημόνιο Συνεννόησης (Supplemental Memorandum of Understanding), το οποίο αποτελεί ενημέρωση των όρων πολιτικής του αρχικού Μνημονίου συνεννόησης μέχρι το τρίτο τρίμηνο του 2017, θέτει όμως και νέες υποχρεώσεις για την ελληνική πλευρά (European Commission 2016).

Από την παραπάνω σύντομη επισκόπηση της πορείας των Δανειακών Συμβάσεων και των Προγραμμάτων Προσαρμογής, καθίσταται εμφανές ότι, η Ελλάδα, από την αρχή της κρίσης, βρίσκεται σε μια συνεχή διαπραγμάτευση με τους δανειστές της, σε μια συνεχή ψήφιση νομοθετημάτων, και σε μια συσσώρευση Δανειακών Συμβάσεων και Μνημονίων, χωρίς να υπάρχουν διασφαλίσεις για τον τερματισμό αυτής της πορείας. Όμως, στο πλαίσιο της εφαρμογής των Προγραμμάτων Προσαρμογής, έχουν επέλθει σημαντικές αλλαγές, σε πλείστα πεδία του οικονομικού, κοινωνικού, θεσμικού και πολιτικού βίου της χώρας. Ο πολιτικός και επιστημονικός διάλογος εστιάζει, κυρίως στα ζητήματα του χρέους και των ελλειμμάτων, και λιγότερο σε άλλες πτυχές της κρίσης και της πολιτικής προσαρμογής.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι, να εστιάσει σε κάπως παραμελημένες πτυχές των επιπτώσεων της κρίσης, όπως είναι οι επιπτώσεις στην αναπτυξιακή πορεία της χώρας και στις διαρθρωτικές της αδυναμίες, στις αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο, καθώς και στην κοινωνική συνοχή. Επίσης, στη βάση αυτής της ανάλυσης θα διατυπωθούν προτάσεις για τις δυνατότητες εξόδου από τους φαύλους κύκλους της ύφεσης και της κοινωνικής αποσάθρωσης, καθώς και για την από όλους

αναγνωρισμένη, πλην όμως παραμελημένη, ανάγκη για την προώθηση ενός νέου παραγωγικού προτύπου της χώρας.

Στη **δεύτερη ενότητα** της εργασίας παρουσιάζονται συνοπτικά οι βασικές πτυχές και οι κύριες παρεμβάσεις των Προγραμμάτων Προσαρμογής (Μνημονίων), καθώς και η κλιμάκωση της παρέμβασης.

Στην **τρίτη ενότητα** προσδιορίζεται η οικονομικοπολιτική φιλοσοφία, δηλαδή, το δογματικό υπόβαθρο των Προγραμμάτων Προσαρμογής, οι στόχοι, τα μέσα και τα γενικά αποτελέσματα της μέχρι τούδε εφαρμογής.

Η **τέταρτη ενότητα** συνοψίζει τις αναπτυξιακές επιδράσεις, με έμφαση στους υφεσιακούς, φαύλους κύκλους, και αναλύει τα αίτια της παρατεταμένης ύφεσης, ως αποτέλεσμα λανθασμένων ή ανεπαρκών παρεμβάσεων.

Στην **πέμπτη ενότητα** συζητούνται οι διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας και η σημασία τους για την εμφάνιση της κρίσης, αλλά και η σημασία της θεραπείας αυτών, για την έξοδο από την ύφεση.

Στην **έκτη ενότητα** επιχειρείται μια καταγραφή των πολυποίκιλων κοινωνικών επιδράσεων της κρίσης και της πολιτικής προσαρμογής, και η ανάδειξη της κοινωνικής διάστασης, ως σημαντικής παραμέτρου, για την έξοδο από την κρίση.

Η **έβδομη ενότητα** είναι αφιερωμένη στις επιδράσεις της κρίσης στην υφή του οικονομικού συντάγματος, και στο γενικό πλαίσιο οικονομικής δράσης της χώρας.

Στην **όγδοη και τελευταία ενότητα** παρατίθενται τα βασικά συμπεράσματα της εργασίας, και γίνεται αναφορά σε βασικές πολιτικές και μεταρρυθμίσεις, για την έξοδο από την ύφεση και την κρίση.

2. Τα Προγράμματα Προσαρμογής (Μνημόνια)

2.1 Η Σύμβαση Δανειακής Διευκόλυνσης και το Πρώτο Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής (1^ο Μνημόνιο)

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στα παραπάνω, η Ελλάδα υπέγραψε το Μάιο 2010 Σύμβαση Δανειακής Διευκόλυνσης με τα υπόλοιπα κράτη της Ευρωζώνης και σύναψε ένα διακανονισμό χρηματοδότησης με το ΔΝΤ (European Commission 2010, Τράπεζα της Ελλάδος 2014). Πριν την υπογραφή των Δανειακών Συμβάσεων, η ελληνική κυβέρνηση υπέγραψε ένα Μνημόνιο Συνεννόησης, το οποίο περιείχε τα μέτρα και τους στόχους του τριετούς Προγράμματος Δημοσιονομικής Προσαρμογής, που είχε καταρτισθεί από τις ελληνικές αρχές, μετά από συνεννόηση με την Τρόικα. Το Πρώτο Μνημόνιο Συνεννόησης, απαρτίζεται από τρία επιμέρους έγγραφα: α) το «Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής» (Memorandum of Economic και Financial Policies), με το οποίο καθορίζονται οι στρατηγικοί στόχοι του Προγράμματος και τα δημοσιονομικά, χρηματοπιστωτικά και διαρθρωτικά μέτρα, που πρέπει να ληφθούν, στο πλαίσιο της δημοσιονομικής προσαρμογής της χώρας, β) το «Μνημόνιο για τις συγκεκριμένες προϋποθέσεις Οικονομικής Πολιτικής» (Memorandum of Understanding on Specific Economic Policy Conditionality), στο οποίο γίνεται εξειδικευμένη και λεπτομερής περιγραφή των μέτρων και του χρονοδιαγράμματος για την υλοποίηση τους και γ) το «Τεχνικό Μνημόνιο Συνεννόησης» (Technical Memorandum of Understanding), με το οποίο, αποσαφηνίζεται η έννοια των χρησιμοποιούμενων όρων, καθορίζονται τα ποσοτικά κριτήρια απόδοσης και τα λοιπά κριτήρια αναφοράς, οι μέθοδοι αξιολόγησης του Προγράμματος, καθώς και άλλες, τεχνικού χαρακτήρα λεπτομέρειες. Το Πρώτο Μνημόνιο Συνεννόησης, προσαρτήθηκε στο τέλος του νόμου 3845/2010 και ενσωματώθηκε σε αυτόν, ως παράρτημά του.

Σύμφωνα με τους όρους του προγράμματος, η ελληνική κυβέρνηση ανέλαβε την υποχρέωση να εφαρμόσει ένα πενταετές πρόγραμμα περιοριστικής δημοσιονομικής προσαρμογής και διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, στοχεύοντας στην κάλυψη των χρηματοδοτικών αναγκών της Γενικής Κυβέρνησης τα επόμενα 2-3 έτη, και στη σταδιακή αποκατάσταση της πρόσβασης της Ελλάδας, στις διεθνείς χρηματοπιστωτικές αγορές, από το 2012 και μετά (European Commission 2010). Τα αρχικά μέτρα στόχευαν στο να περιορίσουν το δημοσιονομικό έλλειμμα, κατά 5%

του ΑΕΠ, το 2010. Η κυβέρνηση είχε δεσμευτεί να θέσει σε εφαρμογή ισχυρά μέτρα προσαρμογής, με σκοπό τη μείωση του ελλείμματος, κάτω από το 3% του ΑΕΠ, μετά το 2014, και τη δημιουργία και διατήρηση πρωτογενούς πλεονάσματος, πάνω από το 5% του ΑΕΠ, για σειρά ετών.

Το πρώτο Πρόγραμμα Προσαρμογής είχε τρεις βασικούς άξονες: να επαναφέρει τη δημοσιονομική σταθερότητα της χώρας και τη βιωσιμότητα του ελληνικού χρέους, να αποκαταστήσει την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας και να σταθεροποιήσει το εγχώριο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Η συμφωνία προέβλεπε ότι, οι εκταμιεύσεις θα βασίζονταν σε τριμηνιαίες αξιολογήσεις της προόδου και της τήρησης των χρονοδιαγραμμάτων και των ποσοτικών στοιχείων.

Τα μέτρα που ελήφθησαν για την εφαρμογή του Πρώτου Μνημονίου, αφορούσαν στη μείωση των δαπανών μισθοδοσίας του δημοσίου και των δαπανών για συντάξεις, την αύξηση του Φ.Π.Α. και ορισμένων ειδικών φόρων κατανάλωσης. Ειδικότερα, αυξήθηκε ο ειδικός φόρος κατανάλωσης, σε καύσιμα, τσιγάρα και ποτά, και ο υψηλός συντελεστής ΦΠΑ, από 21% σε 23%, ο μεσαίος από 10% σε 11%, και εν συνεχεία από 11% σε 13%, και ο χαμηλός στο 6,5%. Ακόμη, έλαβε χώρα αντικατάσταση του 13ου και 14ου μισθού των δημοσίων υπαλλήλων, με επίδομα 500 ευρώ, σε όλους όσοι έχουν αποδοχές μέχρι 3.000 ευρώ, και πλήρης κατάργηση των δύο μισθών, για μεγαλύτερες αποδοχές, καθώς και αντικατάσταση 13ης και 14ης σύνταξης, με επίδομα 800 ευρώ, για συντάξεις ως 2.500 ευρώ, ενώ έγιναν αλλαγές στον εργασιακό και ασφαλιστικό τομέα, αυξάνοντας το όριο των απολύσεων, μειώνοντας τον κατώτατο μισθό και θέτοντας νέα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης στο δημόσιο τομέα, τα 65 χρόνια. Το ύψος των μέτρων του Πρώτου Μνημονίου ήταν 30 δισ. ευρώ (Ν. 3845/2010).

2.2 Το Δεύτερο Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής (2^ο Μνημόνιο)

Λόγω επιδείνωσης των οικονομικών δεικτών, του κινδύνου εξόδου από το Ευρώ, της πολιτικής αστάθειας, αλλά και των συστημικών κινδύνων για την Ευρωζώνη, η Ελλάδα υπέγραψε με την Τρόικα, το Φεβρουάριο του 2012, το Δεύτερο Πρόγραμμα Προσαρμογής, για την περίοδο 2012-2014 (European Commission 2012). Η νέα Δανειακή Σύμβαση διατήρησε τους ίδιους βασικούς πυλώνες της στρατηγικής προσαρμογής, καθιερώνοντας παράλληλα την τήρηση των ποσοτικών κριτηρίων επιδόσεων και τη θετική αποτίμηση της προόδου, όσον αφορά στα κριτήρια

πολιτικής. Το ύψος των πόρων χρηματοδότησης του 2^{ου} Μνημονίου (συμπεριλαμβανομένων αυτών που δεν είχαν απορροφηθεί κατά την περίοδο εφαρμογής του Πρώτου Προγράμματος) ανήλθε σε 164,5 δισ. ευρώ, εκ των οποίων τα 130 δισ. ευρώ αποτελούσαν νέα χρηματοδότηση, από τον Προσωρινό Μηχανισμό Στήριξης EFSF, και το ΔΝΤ. Επιπροσθέτως, συμφωνήθηκε το «κούρεμα» και η αναδιάρθρωση των ιδιωτικών δανείων (PSI), προκειμένου να βελτιωθεί η βιωσιμότητα του ελληνικού χρέους. Έτσι, από το συνολικό ποσό των 205,6 δισ. ευρώ σε ομόλογα επιλέξιμα για την προσφορά ανταλλαγής, ανταλλάχθηκαν περίπου 197δισ. ευρώ, δηλαδή το 95,7% .

(http://ec.europa.eu/economy_finance/assistance_eu_ms/greek_loan_facility/index_el.htm)

Στις 13 Φεβρουαρίου 2012, η Βουλή των Ελλήνων ψήφισε το Δεύτερο Μνημόνιο (Ν. 4046/2012, ΦΕΚ Α'28/2012) που προέβλεπε:

- Μείωση, κατά 22%, του κατώτατου μισθού σε όλα τα κλιμάκια του βασικού μισθού (από 751 ευρώ, σε 586 ευρώ) και 32% στους νεοεισερχόμενους, μέχρι 25 ετών,
- Κατάργηση 150.000 θέσεων εργασίας στο δημόσιο τομέα, έως το 2015, εκ των οποίων 15.000 εντός του 2012,
- Ατομικές ή επιχειρησιακές συμβάσεις εργασίας, αντί για κλαδικές,
- Άρση της μονιμότητας, σε ΔΕΚΟ και υπό κρατικό έλεγχο Τράπεζες,
- Περικοπές συντάξεων, επιδομάτων, δαπανών υγείας, άμυνας, λειτουργιών του Κράτους και Εκλογών,
- Κατάργηση των Οργανισμών Εργατικής Κατοικίας και Εστίας,
- Αύξηση των αντικειμενικών αξιών και ενοποίηση φόρων στα ακίνητα,
- Πλήρες άνοιγμα είκοσι (20) κλειστών επαγγελμάτων,
- Αύξηση των εισιτηρίων, στις Αστικές Συγκοινωνίες και στον ΟΣΕ, κατά 25%, και τέλος,
- Κλείσιμο διακοσίων (200) Εφοριών (ΔΥΟ), κατάργηση φοροαπαλλαγών και χαμηλού ΦΠΑ στα νησιά.

Το ύψος των μέτρων του 2ου Μνημονίου έφτασε τα 13 δισ. ευρώ (Ν. 4127/2013). Στο πλαίσιο του 2^{ου} Μνημονίου, το Νοέμβριο του 2012, ψηφίστηκε το πολυνομοσχέδιο (Ν. 4093/2012), το οποίο περιείχε το Μεσοπρόθεσμο Πρόγραμμα Δημοσιονομικής Προσαρμογής 2013-2016, καθώς και σημαντικές παρεμβάσεις για την υποστήριξη της δημοσιονομικής προσαρμογής, μεταξύ των οποίων ήταν ο περιορισμός των συντάξεων και των κοινωνικών δαπανών, ο περιορισμός της μισθολογικής δαπάνης μέσω της κατάργησης των επιδομάτων εορτών και αδειάζων και της μείωσης των “ειδικών μισθολογίων” του Δημοσίου, τον περιορισμό της φαρμακευτικής δαπάνης, την τροποποίηση διαφόρων φορολογικών διατάξεων και τη σύσταση της θέσης Γενικού Γραμματέα Δημοσίων Εσόδων. Επιπλέον, είχε σημαντικές διατάξεις για την περαιτέρω αύξηση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας και το άνοιγμα των κλειστών επαγγελματιών.

Στο πλαίσιο αυτό, οι υπουργοί Οικονομικών της Ευρωζώνης και το ΔΝΤ, συμφώνησαν να παρατείνουν την πορεία δημοσιονομικής προσαρμογής κατά δύο έτη και, ως εκ τούτου, να μειώσουν τον στόχο του πρωτογενούς πλεονάσματος για το 2014, από 4,5% στο 1,5% του ΑΕΠ, με μέση ετήσια προσαρμογή της τάξης του 1,5% του ΑΕΠ, μέχρι να επιτευχθεί πρωτογενές πλεόνασμα ύψους 4,5% του ΑΕΠ το 2016. Συμφώνησαν επίσης, σε δέσμη μέτρων για μείωση του χρέους της Ελλάδας στο 124% του ΑΕΠ μέχρι το 2020. Παράλληλα, η Ελλάδα δήλωσε ότι, εξετάζει τη λήψη ορισμένων μέτρων μείωσης του χρέους (πρόγραμμα επαναγοράς χρέους), μέσω αγορών στο πλαίσιο δημοπρασίας, των διαφόρων κατηγοριών κρατικών ομολόγων.

2.3. Το Τρίτο Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής (3^ο Μνημόνιο)

Μετά από τους πρώτους έξι μήνες συγκρουσιακής και αδιέξοδης διαπραγμάτευσης με την Τρόικα, τα αυξανόμενα προβλήματα ρευστότητας και αβεβαιότητας της Ελληνικής Οικονομίας, την εκπονή της προθεσμίας της 30^{ης} Ιουνίου 2016, για την υπογραφή νέας συμφωνίας, το Δημοψήφισμα του Ιουνίου 2016 και το ουσιαστικό κλείσιμο των Τραπεζών, η ελληνική κυβέρνηση υιοθέτησε, στις 19 Αυγούστου 2015, το Τρίτο Μνημόνιο και τις Δανειακές Συμβάσεις, το περιεχόμενο των οποίων είναι στη λογική και κατεύθυνση των προηγούμενων Συμφωνιών (European Commission, 2015).

Ειδικότερα, η νέα Δανειακή Συμφωνία προβλέπει την εκταμίευση ποσού 86 δισ. ευρώ, εκ των οποίων περί τα 25 δισ. Ευρώ, για την ανακεφαλαίωση των Ελληνικών Τραπεζών, οι οποίες έχασαν, το πρώτο εξάμηνο του 2016, σημαντικό μέρος των καταθέσεών τους (περί τα 45 δισ. ευρώ), λόγω του πανικού των καταθετών και του κινδύνου ενός GREXIT, και αύξησαν το χρέος τους στο Ευρωσύστημα, λόγω των νέων δανείων, από τον Μηχανισμό Έκτακτης Ρευστότητας (ELA).

Το τρίτο Μνημόνιο περιλαμβάνει τέσσερεις στρατηγικούς στόχους (European Commission, 2015):

Πρώτος, η αποκατάσταση της δημοσιονομικής βιωσιμότητας, με την επίτευξη πρωτογενούς πλεονάσματος 3,5% του ΑΕΠ, το 2018 και μετά, θέτοντας ως ενδιάμεσους στόχους, για το πρωτογενές πλεόνασμα, -0,25%, 0,5%, 1,75% του ΑΕΠ, για τα έτη 2015, 2016 και 2017, αντίστοιχα.

Δεύτερος, η διασφάλιση της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας, μέσω της αντιμετώπισης των μη εξυπηρετούμενων δανείων και της ανακεφαλαιοποίησης των Τραπεζών εντός του 2015.

Τρίτος, η ανάπτυξη, η ανταγωνιστικότητα και οι επενδύσεις, εφαρμόζοντας μεταρρυθμίσεις στις αγορές εργασίας και προϊόντων και η κατάρτιση φιλόδοξου προγράμματος ιδιωτικοποιήσεων, και

Τέταρτος, η μεταρρύθμιση του Κράτους και της δημόσιας διοίκησης, μέσω της ενίσχυσης της θεσμικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας των Ανεξάρτητων Αρχών και την καταπολέμηση της διαφθοράς.

Τα βασικά μέτρα, που ελήφθησαν στα πλαίσια του τρίτου Μνημονίου (Νόμος 4336/2015, Νόμος 4387/2016, Νόμος 4389/2016) αφορούσαν στη μείωση των συντάξεων (κύριων και επικουρικών), μέσω της αύξησης των εισφορών υγειονομικής περίθαλψης (+2% στις κύριες και +6% στις επικουρικές συντάξεις) και της αύξησης του ΦΠΑ, της κατάργησης του ΕΚΑΣ, για χιλιάδες συνταξιούχους, της μείωσης της κατώτατης σύνταξης, από τα 486 στα 345 ευρώ, και των αναπηρικών συντάξεων, κατά τουλάχιστον 25%. Επίσης, μειώθηκε το εφάπαξ των δημόσιων υπαλλήλων και των αυτοαπασχολούμενων. Οι φόροι πολλαπλασιάστηκαν, με την αύξηση του φόρου εισοδήματος των νομικών προσώπων, από το 26% στο 29%, των αγροτών, από 13% στο 26%, την αύξηση της προκαταβολής φόρου, από 27,5% (αγρότες) και 55%

(περισσότερες επιχειρήσεις) στο 100%, και την αύξηση του φόρου από ενοίκια, στο 15% (από 11%), για εισοδήματα κάτω από 12.000 και στο 35% (από 33%), για εισοδήματα άνω των 12.000 ευρώ. Η αύξηση του ΦΠΑ έλαβε χώρα με μετάταξη των περισσότερων αγαθών και υπηρεσιών, από το 6,5% και το 13% στο 23%, ενώ καταργήθηκε η έκπτωση για τα Δωδεκάνησα. Συγχρόνως, αυξήθηκαν οι ειδικοί φόροι κατανάλωσης σε βενζίνη, πετρέλαιο θέρμανσης και κίνησης, φυσικό αέριο, LPG, κηροζίνη, μπύρα, τσιγάρα, αλκοολούχα ποτά στα Δωδεκάνησα και μειώθηκε στο μισό το επίδομα πετρελαίου θέρμανσης, ενώ καταργήθηκε η επιστροφή Ειδικού Φόρου Κατανάλωσης στο αγροτικό πετρέλαιο κίνησης (diesel).

Λόγω έλλειψης εμπιστοσύνης στην αποτελεσματική εφαρμογή του 3^{ου} Μνημονίου, στις 9 Μαΐου 2016, μετά από πίεση των δανειστών συμφωνείται η θεσμοθέτηση ενός Μηχανισμού Δημοσιονομικής Προσαρμογής, γνωστού ως «Κόφτη» δαπανών, μισθών και συντάξεων, ο οποίος θα ενεργοποιείται σε περίπτωση μη επίτευξης των δημοσιονομικών στόχων, προκειμένου να κλείσει η Συμφωνία και να εκταμιευτεί η δόση (European Commission, 2016). Οι νέες ρυθμίσεις, προκάλεσαν την αντικατάσταση της Συμφωνίας της 15^{ης} Αυγούστου 2015, με μία νέα, επικαιροποιημένη, η οποία προβλέπει τη λήψη πρόσθετων μέτρων. Έτσι, για παράδειγμα, έλαβε χώρα μία νέα αύξηση στο συντελεστή ΦΠΑ (από 23% ανεβαίνει στο 24%), ενώ συμφωνήθηκαν και αυξήσεις στους συντελεστές για τον υπολογισμό του ΕΝΦΙΑ.

Από το καλοκαίρι του 2015 μέχρι το φθινόπωρο του 2016, έχουν ψηφισθεί, και ήδη εφαρμόζονται, μέτρα φορολόγησης και περικοπής μισθών και συντάξεων, που υπερβαίνουν τα 9 δισ. ευρώ.

Συμπερασματικά, το τρίτο Μνημόνιο, αν και πανομοιότυπο με τα δύο προγενέστερα, προβλέπει ακόμη περισσότερες ιδιωτικοποιήσεις, περαιτέρω μειώσεις των συντάξεων, αύξηση της φορολόγησης των αγροτών, σταδιακή αύξηση του ΦΠΑ, στις επιχειρήσεις των νησιών του Αιγαίου, διευκόλυνση της διαδικασίας των κατασχέσεων, υπέρ των Τραπεζών και των φορολογικών αρχών, με μείωση του ορίου του ακατάσχετου έναντι του Δημοσίου, από τα 1.500 Ευρώ στα 1.250, αύξηση της προκαταβολής φόρου εισοδήματος νομικών προσώπων και αυτοαπασχολούμενων, άνοιγμα των κλειστών επαγγελμάτων, περικοπή δαπανών και επιβολή νέων μέτρων

λιτότητας, σε περίπτωση μη επίτευξης των δημοσιονομικών στόχων, μείωση των μισθών και εισαγωγή ρυθμίσεων στις εργασιακές σχέσεις κ.α.

3. Η οικονομικοπολιτική φιλοσοφία των Προγραμμάτων Προσαρμογής: Στόχοι, Μέσα, Αποτελέσματα

3.1.Γενικοί στόχοι και τα μέσα του Προγράμματος Προσαρμογής

Κατά την έναρξη των Προγραμμάτων Προσαρμογής η Ελληνική Οικονομία χαρακτηριζόταν από συσσωρευμένα προβλήματα ανταγωνιστικότητας και συσσώρευσης χρεών, κυρίως του Δημόσιου Τομέα, καθώς και από ένα διογκωμένο, αναποτελεσματικό κρατικό τομέα (Κότιος 2011, Athanasoglou/Backinezos/Georgiou 2010), (Sklias/Roukanas2012), (Galenianos,2015). Χαρακτηριστική των διαπιστώσεων αυτών είναι η εμφάνιση των λεγόμενων δίδυμων ελλειμμάτων, δηλαδή των ελλειμμάτων του Προϋπολογισμού και των ελλειμμάτων του Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών, τα οποία, καθ' όλη σχεδόν την δεκαετία του 2000, βάδιζαν παράλληλα. Συνεπώς, μία συνολική παρέμβαση εξυγίανσης της ελληνικής οικονομίας όφειλε να συμβάλει αφενός στη δημοσιονομική εξυγίανση και αφετέρου στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής Οικονομίας.

Με βάση τα παραπάνω, τόσο το πρώτο, όσο και τα επόμενα δύο Προγράμματα Προσαρμογής έθεσαν ως βραχυπρόθεσμους στόχους:

- Αποκατάσταση δημοσιονομικής ισορροπίας
- Διασφάλιση της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας – εξυγίανση Τραπεζών

Ως μακροπρόθεσμοι στόχοι ετέθησαν:

- Η διασφάλιση της βιωσιμότητας του χρέους,
- η βελτίωση ανταγωνιστικότητας ελληνικής Οικονομίας, και
- η αποκατάσταση των εξωτερικών ανισορροπιών.

Ως μέσα της οικονομικής πολιτικής, για την επίτευξη των παραπάνω στόχων, επελέγησαν δέσμες μέτρων των κάτωθι κατηγοριών παρέμβασης:

- Μείωση δαπανών και αύξηση εσόδων του Δημόσιου,

- εσωτερική υποτίμηση, με μείωση αμοιβών εργασίας, και άλλων εισοδημάτων με μείωση των τιμών,
- άνοιγμα των αγορών αγαθών, υπηρεσιών, κεφαλαίων και εργασίας,
- ένα ευρύ φάσμα διαρθρωτικών αλλαγών και μεταρρυθμίσεων στο Δημόσιο Τομέα, καθώς και
- ένα εκτενές πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων.

Οι στόχοι και τα μέσα των Προγραμμάτων Προσαρμογής προσδιορίζουν τη φιλοσοφία της οικονομικοπολιτικής παρέμβασης, που ακολουθεί την παραδοσιακή συνταγή του ΔΝΤ, αλλά και προσαρμόζεται στο πλαίσιο των θεσμικών και πραγματικών περιορισμών της Ευρωζώνης, εντός της οποίας ένα κράτος - μέλος δεν διαθέτει τα μέσα για μία επεκτατική πολιτική στήριξης της ζήτησης και των επενδύσεων κεϋνσιανού τύπου (Κότιος 2000), (Kotios/Roukanas2013).

Συνεπώς, η οικονομική πολιτική των Μνημονίων είναι μία πολιτική περιορισμού της συνολικής ζήτησης (λιτότητα), με παράλληλη ενίσχυση των μηχανισμών και λειτουργιών της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς, δηλαδή, ακολουθεί τη φιλοσοφία των «Οικονομικών της Προσφοράς» (Supply Economics) της νεότερης φιλελεύθερης παράδοσης (Papadimitriou/Nikiforos/Zezza2013).

3.2. Γενική αποτίμηση των αποτελεσμάτων, της μέχρι τώρα εφαρμοσθείσας πολιτικής προσαρμογής των Προγραμμάτων

Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα, εάν η πολιτική προσαρμογή, όπως αυτή εφαρμόστηκε μέχρι σήμερα, πέτυχε τους βασικούς στόχους.

Ως προς το στόχο της πολιτικής δημοσιονομικής εξυγίανσης και της βιωσιμότητας του χρέους, από τα στοιχεία που παρατίθενται αμέσως παρακάτω, η απάντηση είναι αρνητική. Παρά τα μέτρα λιτότητας, παρά το κούρεμα του ιδιωτικού χρέους, την επιμήκυνση των δόσεων των χρεολυσίων, και τη δραστική μείωση των επιτοκίων, η Ελλάδα εξακολουθεί να εμφανίζει υψηλό δημόσιο χρέος, υψηλές ετήσιες πληρωμές, για τόκους των δανείων, και να αμφισβητείται, σχεδόν από όλους, η βιωσιμότητα του χρέους και η επίτευξη υψηλών πρωτογενών πλεονασμάτων, μετά το 2018.

Ειδικότερα, από τον Πίνακα 1 και το Γράφημα 1, προκύπτει ότι, από το 2010 και μετά, παρατηρείται συνεχής πτώση του ΑΕΠ της χώρας, με εξαίρεση το έτος 2014, ενώ παράλληλα το δημόσιο χρέος, παρά το γενναίο κούρεμα του 2012 και την

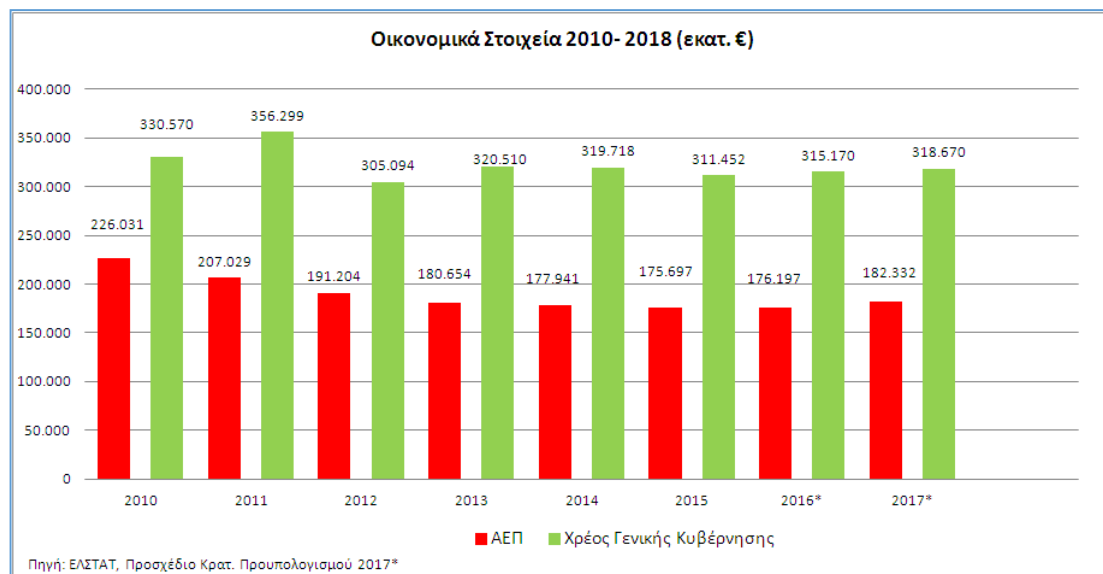
αναδιάρθρωσή του εξακολουθεί να κινείται σε επίπεδα άνω του 170% του ΑΕΠ και άνω των 310 δις ευρώ.

Πίνακας 1: Εξέλιξη βασικών μακροοικονομικών δεικτών της Ελληνικής Οικονομίας, μετά το 2010

Βασικά Μεγέθη	Έτη						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016 (Προβλέψεις)
Πραγματικό ΑΕΠ	-3,5	-6,9	-6,5	-3,9	0,7	-0,2	-0,3
Ιδιωτική κατανάλωση	-3,6	-7,1	-7,7	-6,0	1,3	0,3	-0,6
Δημόσια κατανάλωση	-7,1	-9,1	-6,5	-4,1	-0,9	0,0	-1,5
Επενδύσεις	-13,3	-20,7	-18,5	-12,8	2,7	0,7	3,3
Εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών	4,2	-0,3	0,4	1,8	9,0	-3,8	-6,3
Εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών	-7,2	-8,1	-10,1	-5,3	7,4	-6,9	-2,6
Ποσοστό ανεργίας (σε εθνολογιστική βάση)	11,9	17,3	23,5	25,8	24,6	22,9	21,5
Χρέος Κεντρικής Κυβέρνησης ως % ΑΕΠ	159,2	181,2	163,5	182,0	185,8	183,6	185,9

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, EUROSTAT, ίδια επεξεργασία

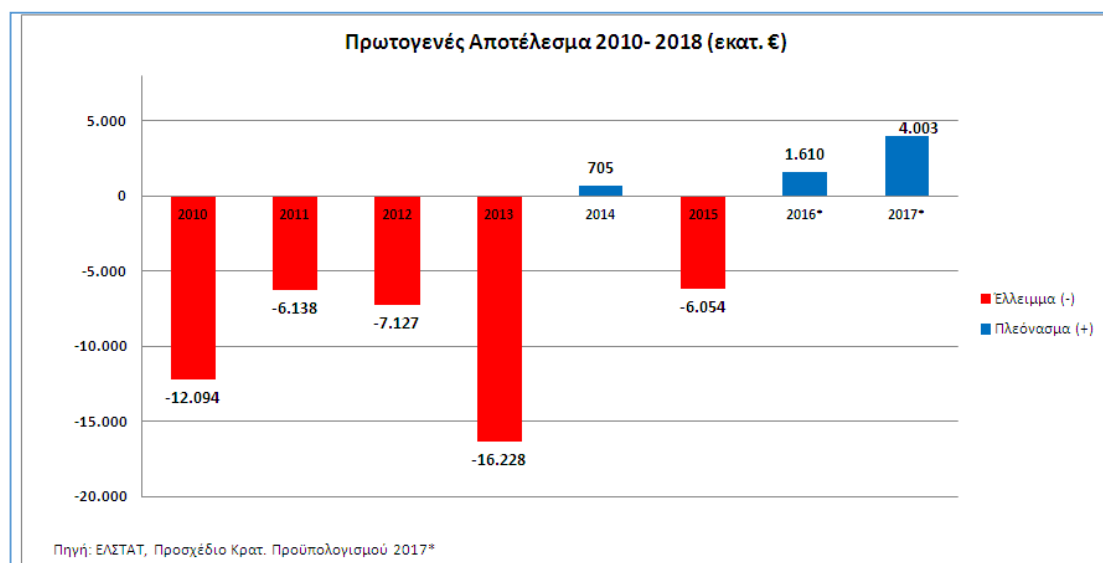
Γράφημα 1: Εξέλιξη του ΑΕΠ και του Δημόσιου Χρέους της Ελλάδας, μετά το 2010

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών, Προσχέδιο Προϋπολογισμού 2017

Ως προς το στόχο της εξυγίανσης των ελλειμμάτων του Προϋπολογισμού, όπως φαίνεται και από το Γράφημα 2, η χώρα, με εξαίρεση τα έτη 2014 και 2016 (πρόβλεψη), συνεχίζει να σημειώνει υψηλά πρωτογενή αποτέλεσμα, γεγονός που αυξάνει τις ανάγκες νέου δανεισμού και αυξάνει το συνολικό χρέος.

Γράφημα 2: Πρωτογενές αποτέλεσμα του δημόσιου Προϋπολογισμού, μετά το 2010

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών, Προσχέδιο Προϋπολογισμού 2017

Συμπερασματικά, η εφαρμοσθείσα πολιτική δεν έλυσε το ζήτημα των ελλειμμάτων και το χρέους. Αντιθέτως, η χώρα περιήλθε σε ένα δημοσιονομικό φαύλο κύκλο και κύκλο ύφεσης, όπου η πολιτική λιτότητας μειώνει το ΑΕΠ. Μείωση, η οποία, με τη σειρά της, περιορίζει τα έσοδα του κράτους και ασκεί πιέσεις στις δαπάνες, καθιστώντας αναγκαία μια νέα δέσμη μέτρων δημοσιονομικής λιτότητας κ.ο.κ. (Kotios/Galanos/Plymakis/ Roukanas2015), (Τσακλόγλου, Πάνος κ.α. 2016).

Ως προς το δεύτερο στρατηγικό στόχο, της ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας της χώρας, τα στοιχεία που παρατίθενται στο σημείο αυτό, από σχετικές έρευνες (Kyrgilis/Hazakis2014), τις ετήσιες εκθέσεις του World Economic Forum, δείχνουν ότι, και ο στόχος αυτός, παρά τη δραστική εσωτερική υποτίμηση, εξακολουθεί να απέχει από την πραγμάτωσή του. Όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 2, μεταξύ των ετών 2008 και 2016, επιδεινώθηκε η ανταγωνιστική θέση της χώρας, καταλαμβάνοντας πλέον, το 2016, την 86^η θέση, ανάμεσα σε 138 χώρες, ενώ το 2008/9 κατείχε την 67^η θέση (ανάμεσα σε 134). Επίσης, χαρακτηριστικό είναι ότι, επιδείνωση εμφανίζουν οι 10 από τους συνολικά 13 πυλώνες της ανταγωνιστικότητας της χώρας, με ιδιαίτερα δυσμενείς να είναι οι δείκτες της Αποτελεσματικότητας των Χρηματοπιστωτικών Αγορών, της Μακροοικονομικής Σταθερότητας, της Αποτελεσματικότητας των Αγορών Εργασίας και της Αποτελεσματικότητας Αγορών και Αγαθών και τέλος των Θεσμών.

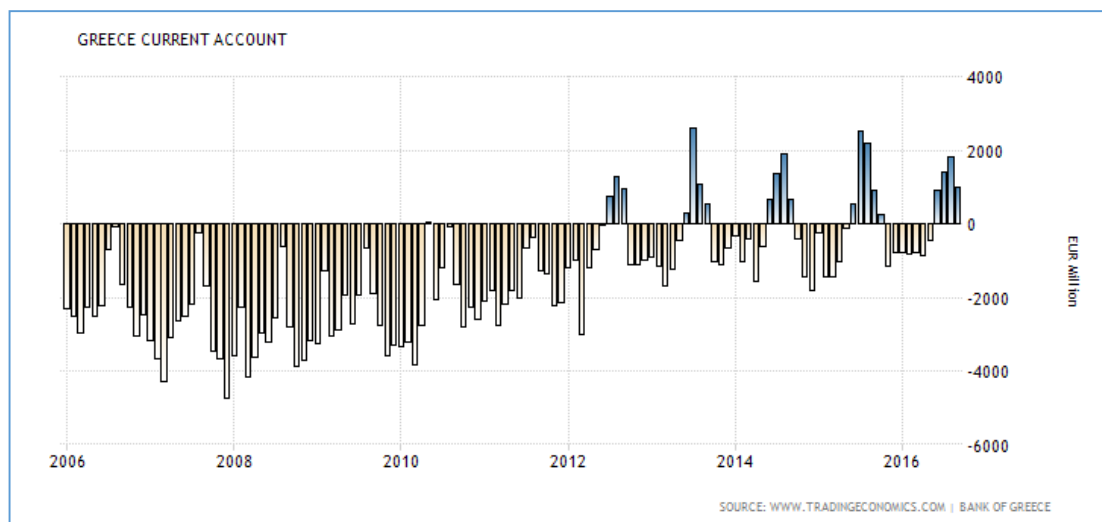
Πίνακας 2: Δείκτες ανταγωνιστικότητας της Ελληνικής Οικονομίας

Κατηγορία	Θέση κατάταξης μεταξύ 134 χωρών 2008/9	Θέση κατάταξης μεταξύ 138 χωρών 2016/17
Θέση στη συνολική κατάταξη	67	86
Θεσμοί	58	81
Υποδομές	45	37
Μακροοικονομική σταθερότητα	106	131
Υγεία και πρωτοβάθμια εκπαίδευση	40	46
Ανώτατη εκπαίδευση και κατάρτιση	38	45
Αποτελεσματικότητα αγορών αγαθών	64	89
Αποτελεσματικότητα αγορών εργασίας	116	114
Αποτελεσματικότητα χρηματοπιστωτικών αγορών	67	136
Τεχνολογική ετοιμότητα	59	42
Μέγεθος αγοράς	33	56
Επιχειρηματική επινόηση	66	69
Καινοτομία	63	72

Πηγή: World Economic Forum

Τέλος, αναφορικά με τον τρίτο στόχο της αποκατάστασης της εξωτερικής ισορροπίας παρατηρείται (Γράφημα 3) ότι μετά το 2010 εξαλείφθηκαν σταδιακά τα μεγάλα εξωτερικά ελλείμματα. Μάλιστα το έτος 2014 η χώρα εμφανίζει μάλιστα πλεόνασμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.

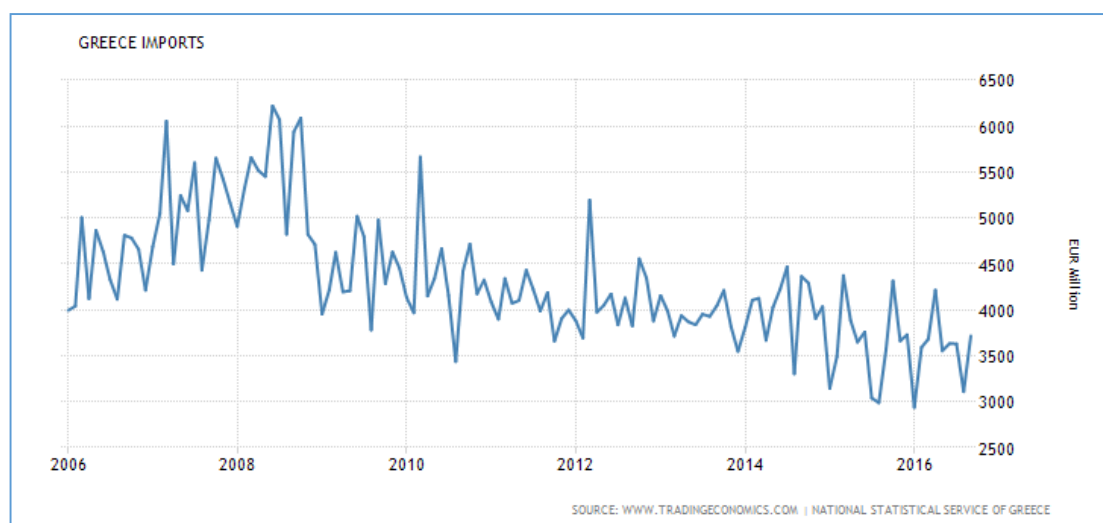
Γράφημα 3: Εξέλιξη του Ελληνικού Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών 2006-2016

Πηγή: <http://www.tradingeconomics.com/greece/>

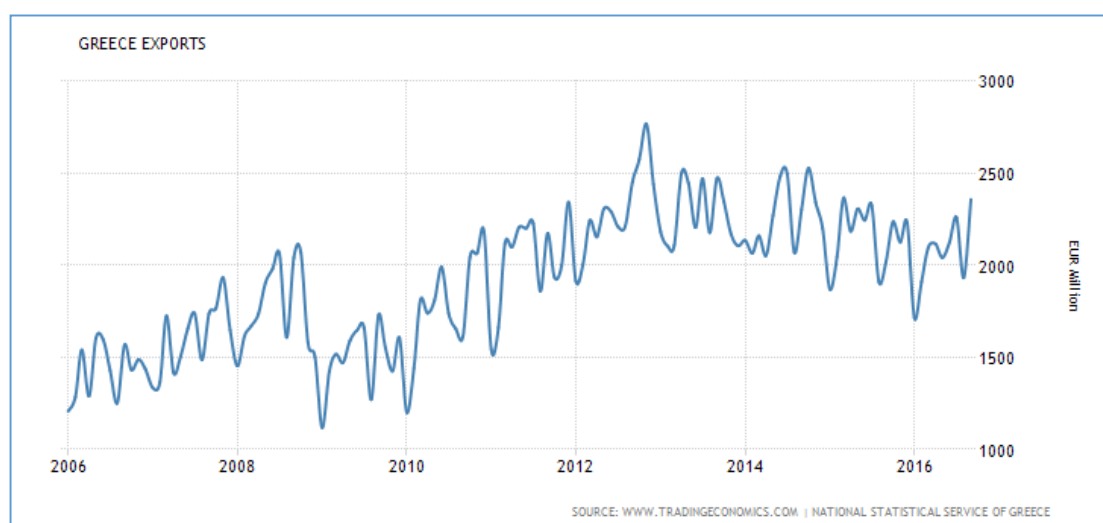
Όπως δείχνουν όμως τα Γραφήματα 4 και 5, η εξέλιξη αυτή δεν οφείλεται στην αύξηση των εξαγωγών μέσω αύξησης της ανταγωνιστικότητάς ή στην υποκατάσταση των εισαγωγών, αλλά πρωτίστως στη μεγάλη μείωση των εισαγωγών, η οποία οφείλεται αποκλειστικά στην μείωση της εισαγωγικής ζήτησης λόγω της εσωτερικής υποτίμησης και της εσωτερικής ύφεσης. Επιπροσθέτως, ιδιαίτερα ανησυχητικό είναι το φαινόμενο της μείωσης των εξαγωγών σε ορισμένα έτη παρά τη σχετική ανάκαμψη του διεθνούς εμπορίου, γεγονός που υποδηλώνει μάλλον τη χειροτέρευση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας και όχι της βελτίωσής της.

Γράφημα 4: Εξέλιξη ελληνικών Εισαγωγών 2006-2016

Πηγή: <http://www.tradingeconomics.com/greece/gdp>

Γράφημα 5: Εξέλιξη ελληνικών Εξαγωγών 2006-2015

Πηγή: <http://www.tradingeconomics.com/greece/gdp>

Συμπερασματικά, με βάση τα ανωτέρω διαπιστώνεται ότι η οικονομική πολιτική των προγραμμάτων προσαρμογής δεν πέτυχε τους κεντρικούς στόχους που έθεσε, όπως ήταν η δημοσιονομική προσαρμογή και βιωσιμότητα του χρέους, η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας και η εξωτερική ισορροπία, κυρίως, μέσω αύξησης των εξαγωγών και της προσέλκυσης νέων επενδυτικών κεφαλαίων. Τα αίτια της εν λόγω αποτυχίας θα ζητηθούν στις παρακάτω ενότητες, όπου εξειδικεύονται οι αναπτυξιακές, διαρθρωτικές, θεσμικές και κοινωνικές επιπτώσεις.

4. Οι αναπτυξιακές επιδράσεις

Όπως δείχνει η εμπειρική έρευνα, όλα τα προγράμματα προσαρμογής, κατά πρώτα έτη εφαρμογής τους προκαλούν μία μεσοπρόθεσμη ύφεση λόγω των περιοριστικών δημοσιονομικών, νομισματικών και εισοδηματικών πολιτικών που ασκούνται για τη σταθεροποίηση των μακροοικονομικών μεγεθών (Przeworski, et al. 2000). Έτσι και στην περίπτωση της Ελλάδας αναμένονταν μία αρχική πτώση του ΑΕΠ και εν συνεχεία ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας. Η ανάκαμψη αναμένονταν όχι λόγω της εφαρμογής μίας επεκτατικής, αντικυκλικής πολιτικής κεϋνσιανού τύπου, αλλά μέσω των λεγόμενων «μη κεϋνσιανών επιδράσεων (Alesina/Favero/Giavazzi 2012, Papadimitriou/Nikiforos/Zezza 2013), όπως:

- Την αύξηση της καταναλωτικής ζήτησης λόγω μελλοντικής μείωσης της φορολογίας, η οποία θα ακολουθούσε μετά την επίτευξη της δημοσιονομικής προσαρμογής.
- Την αύξηση της ζήτησης και των επενδύσεων λόγω μείωσης του δημόσιου χρέους και συνεπώς των επιτοκίων δανεισμού (confidence effect) για καταναλωτικά, στεγαστικά και επιχειρηματικά δάνεια.
- Την μείωση μισθών και τιμών, ώστε να υπάρξει αύξηση εξαγωγών και υποκατάσταση εισαγωγών και να τονωθεί η συνολική εσωτερική ζήτηση.

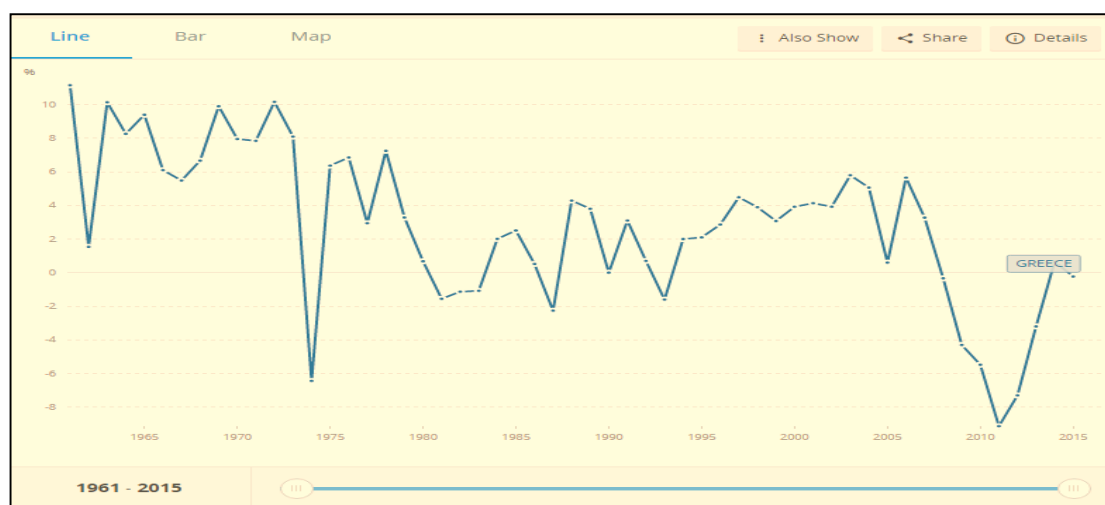
Οι παραπάνω αναπτυξιακές επιδράσεις θα ήταν εφικτές υπό τις εξής προϋποθέσεις:

- Η δημοσιονομική προσαρμογή θα στηρίζονταν σε μέτρα μείωσης των κρατικών δαπανών και όχι στην αύξηση των φόρων.
- Η νομισματική πολιτική θα έπρεπε να είναι επεκτατική, ώστε να υπάρξει πτώση των επιτοκίων δανεισμού.
- Η μείωση των αμοιβών της εργασίας και των τιμών θα έπρεπε να προκαλέσει μείωση των τιμών των διεθνώς εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών, ώστε να υπάρξει αύξηση των εξαγωγών και υποκατάσταση των εισαγωγών. Παράλληλα, η επίδραση της αύξησης των εξαγωγών στην αύξηση του ΑΕΠ είναι τόσο εντονότερη όσο μεγαλύτερη είναι η πτώση των τιμών, η ελαστικότητα της ζήτησης ως προς τις τιμές και όσο πιο ανοικτή είναι η οικονομία.

Επίσης, οι μεταρρυθμίσεις και οι διαθρωπτικές αλλαγές όφειλαν να εφαρμοστούν για την μεσομακροπρόθεσμη ενίσχυση των συνθηκών της προσφοράς (supply side economics), ώστε να υπάρξει βελτίωση του οικονομικού περιβάλλοντος και προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων, αλλά και προώθηση των εγχώριων επενδύσεων (Arghyrou /Kontonikas2010)

Η πραγματική εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας δείχνει, όμως, ότι οι αναμενόμενες αναπτυξιακές επιδράσεις της πολιτικής προσαρμογής όχι μόνον δεν εμφανίστηκαν, αλλά αντιθέτως, η οικονομία της χώρας εισήλθε σε μια παρατεταμένη ύφεση και σε μια γενικευμένη κρίση. Ειδικότερα, το ελληνικό ΑΕΠ συρρικνώθηκε από 233 δις ευρώ το 2008 σε περ. 175 δις ευρώ το 2016. Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 1 και το Γράφημα 6, η χώρα, με εξαίρεση το έτος 2014, όλα τα υπόλοιπα έτη (2009-2016) εμφανίζει αρνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης, με αποτέλεσμα να έχει απωλέσει σωρευτικά πάνω από 25% του ΑΕΠ της και της ευημερίας της.

Γράφημα 6: Εξέλιξη του Ελληνικού ΑΕΠ

Πηγή: <http://www.tradingeconomics.com/greece/gdp>

Η μείωση αυτή του ΑΕΠ προκάλεσε το κλείσιμο ή την υποαπασχόληση χιλιάδων επιχειρήσεων ή/και τη μετεγκατάσταση πολλών επιχειρήσεων σε άλλες χώρες.

Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα αναφορικά με τα αίτια που προκάλεσαν την παρατεταμένη ύφεση και τη μη επαλήθευση των αναπτυξιακών υποθέσεων της πολιτικής προσαρμογής (Arghyrou 2015), (Pelagidis/Mitsopoulos2016). Από τη

διερεύνηση του βασικού αυτού ερωτήματος προκύπτουν οι εξής λόγοι απομείωσης του ΑΕΠ:

- Τα μέτρα οικονομικής πολιτικής των Μνημονίων, μέχρι σήμερα, δεν περιλάμβαναν μέτρα τόνωσης της ζήτησης και των επενδύσεων, δηλαδή μέτρα αντικυκλικής πολιτικής (Kotios/Roukanas 2013), (Ioannides/Pissarides2015). Επίσης, δεν περιλάμβαναν δεσμευτικούς ποσοτικούς στόχους για την πραγματική οικονομία. Αντιθέτως, όλα τα δημοσιονομικά και εισοδηματικά μέτρα ήταν προκυκλικά, δηλαδή επέτειναν την ύφεση και προκάλεσαν έναν υφεσιακό φαύλο κύκλο: Τα μέτρα λιτότητας προκαλούν ύφεση και κατά συνέπεια μείωση των εσόδων του κράτους, γεγονός που επιφέρει νέα δημοσιονομικά περιοριστικά μέτρα και νέα ύφεση κ.ο.κ. Επιπροσθέτως, όπως παραδέχθηκαν οι αναλυτές του ΔΝΤ (Blanchard/Leigh2013), οι υποθέσεις για το μέγεθος των αρνητικών πολλαπλασιαστικών επιδράσεων της μείωσης των δημοσίων δαπανών υποεκτιμήθηκαν σημαντικά (Papaioannou2016). Τέλος, η υπόσχεση για την εφαρμογή ενός Σχεδίου Μάρσαλ για την Ελλάδα, που έλαβαν τον Ιούνιο του 2011 οι αρχηγοί κρατών και κυβερνήσεων της Ευρωζώνης δεν υλοποιήθηκε ποτέ.
- Η νομισματική πολιτική στη χώρα μας, στην πράξη, υπήρξε περιοριστική, με αποτέλεσμα της μείωση των καταθέσεων, τη φυγή κεφαλαίων, τα προβλήματα των τραπεζών, τα υψηλά επιτόκια και τελικά το ίδιο το κλείσιμο των τραπεζών και την επιβολή μέτρων περιορισμού της κίνησης κεφαλαίων (capital controls). Η Τράπεζα της Ελλάδος παρουσίασε τον Ιούνιο του 2015 την εξέλιξη των τραπεζικών καταθέσεων των μη χρηματοπιστωτικών επιχειρήσεων και των νοικοκυριών κατά τη διάρκεια της ελληνικής κρίσης από τον Οκτώβριο του 2009 μέχρι τον Απρίλιο του 2015 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2015). Ένα από τα αποτελέσματα της ελληνικής κρίσης ήταν οι επαναλαμβανόμενες εκροές καταθέσεων εξαιτίας της πολιτικής αβεβαιότητας και των αρνητικών προοπτικών της ελληνικής οικονομίας. Τις περιόδους πολιτικής και οικονομικής αστάθειας και κυρίως, της επιβολής φορολογικών και δημοσιονομικών μέτρων παρατηρήθηκε μία τάση φυγής των ιδιωτικών κεφαλαίων και προς το εξωτερικό. Σύμφωνα με την έκθεση της ΤτΕ, κατά το πρώτο διάστημα έως τον Ιούνιο του 2012 καταγράφηκαν εκροές 88,9 δις.

ευρώ, με αποτέλεσμα οι καταθέσεις να μειωθούν δραστικά. Έως το Νοέμβριο του 2014, παρατηρήθηκε μία αύξηση των εισροών ύψους 12,1 δις. ευρώ, αλλά από το Δεκέμβριο του 2014 και μετά, λόγω της πολιτικής αβεβαιότητας, εμφανίστηκαν εκ νέου υψηλές εκροές, με αποκορύφωμα το καλοκαίρι το 2015, οπότε και επιβλήθηκαν οι κεφαλαιακοί περιορισμοί. Από τον Ιανουάριο μέχρι τον Απρίλιο του 2015 έφυγαν από τις τράπεζες κεφάλαια ύψους 29,4 δις. ευρώ (Τράπεζα της Ελλάδος 2015, σελ. 112-113). Σε ένα τέτοιο περιβάλλον «στραγγαλισμού» της ρευστότητας είναι αδύνατη η χρηματοδότηση της οικονομίας και εν τέλει η ανάκαμψη. Η δραστική μείωση της ρευστότητας της ελληνικής οικονομίας προκάλεσε με τη σειρά της έναν πιστωτικό υφεσιακό φαύλο κύκλο: Η μείωση της ρευστότητας προκαλεί ύφεση, η οποία με τη σειρά της δυσχεραίνει την εξυπηρέτηση των δανείων και προκαλεί φυγή των κεφαλαίων, και κατά συνέπεια επιδεινώνει περαιτέρω την κατάσταση ρευστότητας, προκαλώντας νέα ύφεση κ.ο.κ. Παράλληλα, το ιδιωτικό χρέος, δηλαδή οι οφειλές των πολιτών σε εφορίες, ταμεία, τράπεζες έχει εκτοξευτεί σε επίπεδα πολύ πάνω από το ετήσιο ΑΕΠ, περίπου στα 220 δις. ευρώ. Τα κόκκινα δάνεια ξεπέρασαν τα 110 δις., οι ληξιπρόθεσμες οφειλές είναι κοντά στα 87 δις. Ευρώ, ενώ άλλα 15 δις. ευρώ είναι τα χρέη προς τα Ταμεία.

- Οι «μη κεϋνσιανές» βραχυπρόθεσμες επιδράσεις στη εσωτερική ζήτηση, που αναφέρονται παραπάνω, δεν εμφανίστηκαν. Η υπόθεση της ανάκαμψης μέσω «μη κεϋνσιανών επιδράσεων» προέκυψε από άλλες χώρες με αυτόνομη νομισματική και συναλλαγματική πολιτική και δεν μπορεί να ισχύσει για χώρες της Ευρωζώνης, οι οποίες δεν διαθέτουν τη εν λόγω αυτονομία. Από την άλλη, οι αυξήσεις φόρων και η αύξηση του δημόσιου χρέους εξουδετέρωσαν την προσδοκία θετικών επιδράσεων στη ζήτηση λόγω «επιδράσεων εμπιστοσύνης». Η αύξηση των άμεσων και έμμεσων φόρων δεν απέδωσε επειδή τα αίτια των χαμηλών εσόδων του κράτους ήταν άλλα (φοροδιαφυγή, φοροκλοπή, ατιμωρησία, διαφθορά, αδήλωτη οικονομία, νόμιμες φοροαπαλλαγές και εξαιρέσεις). Οι αυξήσεις στους συντελεστές ΦΠΑ και στους φόρους δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα έσοδα, δεδομένου ότι οι οικονομικές δραστηριότητες υποχώρησαν σημαντικά. Επιπλέον οι έμμεσοι

φόροι που επιβλήθηκαν, επιβάρυναν κυρίως τα χαμηλά εισοδήματα, με αποτέλεσμα η είσπραξη εσόδων να μην ανταποκρίνεται στις προβλέψεις.

- Αρχικά, η πολιτική δημοσιονομικής προσαρμογής επικεντρώθηκε στην αύξηση της φορολογίας, αντί να μεταθέσει το κέντρο βάρους της παρέμβασης στη μείωση των δαπανών και του μεγέθους του κράτους. Η σπατάλη στο Δημόσιο, που αποτέλεσε μία από τις βασικές αιτίες για τα χρόνια ελλείμματα του δημοσίου, δεν αποτέλεσε άμεση προτεραιότητα της αρχικής πολιτικής προσαρμογής (Argyrou 2015). Η μείωση των δαπανών του κράτους μέσω οριζόντιων περικοπών μισθών και συντάξεων προκάλεσε μείωση της εγχώριας ζήτησης και ενίσχυσε την ύφεση. Θα έπρεπε να προταχθεί η μείωση άλλων δαπανών, όπως π.χ. των κρατικών ενισχύσεων, των λειτουργικών δαπανών του δημόσιου τομέα και των άλλων καταναλωτικών του δαπανών. Ειδικότερα:

Οι συνεχείς αυξήσεις στους συντελεστές ΦΠΑ, στους λοιπούς έμμεσους φόρους και στους άμεσους φόρους δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα έσοδα, δεδομένου ότι οι οικονομικές δραστηριότητες υποχώρησαν σημαντικά και προκάλεσαν μείωση εσόδων και αδυναμία πληρωμών. Ειδικότερα, οι έμμεσοι φόροι που επιβλήθηκαν, επιβάρυναν κυρίως τα χαμηλά εισοδήματα, με αποτέλεσμα η είσπραξη εσόδων να μην ανταποκρίνεται στις προβλέψεις. Το αρχικό πρόγραμμα προσαρμογής εστίαζε στη φορολογία αντί να μεταθέσει το κέντρο βάρους της παρέμβασης στη μείωση των δαπανών και του μεγέθους του κράτους. Η σπατάλη στο Δημόσιο, που αποτελεί μία από τις βασικές αιτίες για τα ελλείμματα της ελληνικής οικονομίας, δεν αποτέλεσε άμεση προτεραιότητα.

Η παραπάνω αστοχία της πολιτικής προσαρμογής αποκαλύφθηκε το Φεβρουάριο του 2011, όταν η Τρίτη Έκθεση Αξιολόγησης της ΕΕ, της ΕΚΤ και του ΔΝΤ διαπίστωνε υστέρηση εσόδων και υπέρβαση δαπανών σε φορείς εκτός της κεντρικής κυβέρνησης, ενώ επισήμαινε την ανάγκη πρόσθετης περικοπής δαπανών της κεντρικής κυβέρνησης, προκειμένου να επιτευχθούν τα “κριτήρια επίδοσης” (IMF 2011). Για το λόγο αυτό συμφωνήθηκε μία νέα δέσμη μέτρων προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι του προγράμματος. Οι παρεμβάσεις αυτές εντάχθηκαν στο Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής (ΜΠΔΣ), το οποίο περιλαμβάνει την οικονομική πολιτική και στρατηγική παραθέτοντας λεπτομερώς τους στόχους, τις δράσεις, τις

μεταρρυθμίσεις, τα μέτρα, την κοστολόγηση και το χρονοδιάγραμμά υλοποίησής τους για την περίοδο 2011-2015. Το ΜΠΔΣ ψηφίστηκε στις 29 Ιουνίου 2011 (Ν.3985/1.7.2011) μαζί με τον πρώτο “εφαρμοστικό” νόμο (Ν.3986/1.7.2011). Στο πρόγραμμα αυτό προβλέπονταν παρεμβάσεις ύψους 28 δις. ευρώ για τα έτη 2011 έως 2015 και, ειδικότερα, η μείωση του αφορολόγητου ορίου, η επιβολή τέλους επιτηδεύματος στους ελεύθερους επαγγελματίες, η επιβολή ειδικής ασφαλιστικής εισφοράς για την καταπολέμηση της ανεργίας, η παρακράτηση στις επικουρικές συντάξεις, ο θεσμός της εργασιακής εφεδρείας, επιβολή φόρου ακινήτων μέσω του ειδικού τέλους ΕΕΤΗΔΕ, η εφαρμογή ενιαίου μισθολογίου σε δημοσίους υπαλλήλους και περικοπές σε εφάπαξ και συντάξεις.

Ωστόσο, η ψήφιση του ΜΠΔΣ, παρά τη μεγάλη δέσμη δημοσιονομικών μέτρων που περιλάμβανε, απέτυχε να πείσει τις αγορές, οι οποίες, εκτιμώντας ότι επίκειται αναδιάρθρωση του χρέους, αντέδρασαν αρνητικά: οι διαφορές αποδόσεων μεταξύ ελληνικών και γερμανικών τίτλων σημείωσαν νέα ρεκόρ και οι τρεις οίκοι αξιολόγησης υποβάθμισαν την πιστοληπτική ικανότητα του Δημοσίου σχεδόν στο επίπεδο της χρεοκοπίας (Τράπεζα της Ελλάδος 2014, σελ. 71).

Οι επιπτώσεις του δεύτερου προγράμματος προσαρμογής αφορούν τόσο τα βασικά δημοσιονομικά μεγέθη όσο και την πραγματική οικονομία. Οι περικοπές στους μισθούς, στις συντάξεις και στις κοινωνικές παροχές έπληξε την ήδη μειωμένη καταναλωτική δυνατότητα των πολιτών και είχε ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις στον τζίρο των επιχειρήσεων. Η πολιτική αβεβαιότητα που επικρατούσε στην Ελλάδα από τα τέλη του 2011, οι καθυστερήσεις στην εφαρμογή των προγραμμάτων και τα μέτρα που ελήφθησαν με το δεύτερο μνημόνιο έπληξαν ιδιαίτερα το τραπεζικό σύστημα, καθώς οι εκροές καταθέσεων έφτασαν τα 26,3 δις. ευρώ, ενώ μόνο το μήνα Μάιο 2012 μειώθηκαν κατά 9 δις ευρώ. Ο δείκτης οικονομικού κλίματος τον Ιούνιο του 2012 κατέγραψε μία από τις χαμηλότερες τιμές των τελευταίων τριών ετών και διαμορφώθηκε στις 77,3 μονάδες (Τράπεζα της Ελλάδος 2014, σελ. 108).

Σημειώνεται, ότι η δέσμη μέτρων που ψηφίστηκε για το συνταξιοδοτικό (π.χ. μείωση συντάξεων και αύξηση εισφορών περίθαλψης), προκάλεσε μεταξύ άλλων ισχυρά αντικίνητρα για την πρόωρη συνταξιοδότηση, αυξάνοντας τις σχετικές ποινές. Παράλληλα, επλήγησαν οι αγρότες, οι οποίοι είδαν το

διαθέσιμο εισόδημα τους να συρρικνώνεται με την ταυτόχρονη αύξηση της άμεσης φορολόγησης τους και των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης και της κατάργηση της έκπτωσης για το πετρέλαιο. Μεγάλο ήταν το πλήγμα στα νομικά πρόσωπα και στους ελεύθερους επαγγελματίες οι οποίοι οδηγούνται στην εξόντωση καθώς βρέθηκαν αντιμέτωποι με την αύξηση της προκαταβολής του φόρου εισοδήματος στο 75% για το 2015 και στο 100% για το 2016. Δημόσιοι υπάλληλοι και συνταξιούχοι βρέθηκαν υπό την απειλή κατασχέσεων, αφού σύμφωνα και με τη μνημονιακή υποχρέωση μειώθηκε το όριο του ακατάσχετου ποσού μισθών, συντάξεων και ασφαλιστικών βοηθημάτων των οφειλετών του Δημοσίου από 1.500 ευρώ σε 1.000 ευρώ και εξαλείφθηκε το ανώτατο όριο του 25% επί των μισθών και των συντάξεων.

- Η μείωση των προγράμματος δημοσίων επενδύσεων (εθνικό σκέλος) και η μη αποτελεσματική αξιοποίηση των πόρων του ΕΣΠΑ επέτειναν την υφεσιακή πορεία της οικονομίας. Η διατήρηση των δημοσίων επενδύσεων σε υψηλό επίπεδο και η αναδιάρθρωση των δαπανών του ΕΣΠΑ υπέρ των ιδιωτικών επενδύσεων, της εξωστρεφούς επιχειρηματικότητας και της κοινωνικής πρόνοιας θα μπορούσαν να λειτουργήσουν αντικυκλικά.
- Η μειωμένη αποτελεσματικότητα της εσωτερικής υποτίμησης, επειδή η αμοιβή της εργασίας δεν είναι ο μόνος παράγοντας της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας (Kotios/Galanos/Plymakis/Roukanas 2015), (Ioannou2012). Επίσης, το κόστος εργασίας έχει χαμηλή συμβολή στις τελικές τιμές των ελληνικών αγαθών. Έτσι, εκτιμάται ότι το κόστος εργασίας συμμετέχει μόνον κατά 21% στις μέσες τιμές. Συνεπώς, για προϊόντα έντασης κεφαλαίου, γνώσης και τεχνολογίας έχει μικρή σημασία.
- Η ανάκαμψη μέσω εξαγωγών είναι στην περίπτωση της Ελλάδας δυσχερές εγχείρημα, επειδή ήταν χαμηλό το ποσοστό εξαγωγών ως προς το ΑΕΠ (περ. 20% το 2010), χαμηλή η οριακή ροπή για εισαγωγές (0,2), υψηλή η ακαμψία τιμών, ενώ έλαβε χώρα αύξηση άλλων στοιχείων του κόστους, που εξανέμισαν τα ανταγωνιστικά οφέλη από τη μείωση των αμοιβών εργασίας. Συνεπώς, ισχυρές ήταν οι επιδράσεις της εσωτερικής υποτίμησης στην εσωτερική ζήτηση και στην ύφεση, ενώ πολύ περιορισμένη ήταν η επίδρασή τους στην αύξηση των εξαγωγών, όπου σε σχέση με τις άλλες

ευρωπαϊκές χώρες της κρίσης, η Ελλάδα είχε την χειρότερη επίδοση (βλ. Γράφημα 7).

Γράφημα 7: Η εξέλιξη των ελληνικών Εξαγωγών, σε σύγκριση με τις Εξαγωγές άλλων χωρών της ΕΕ

Πηγή: Hennigan (2015)

- Μειωμένη ήταν και βραχυπρόθεσμη θετική επίδραση των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων στη ζήτηση, αφενός γιατί υπήρξε μεγάλη καθυστέρηση στις μεταρρυθμίσεις λόγω αντιδράσεων των οργανωμένων συμφερόντων και του υπολογισμού του πολιτικού κόστους (Sklias et al. 2013) και αφετέρου επειδή δεν υπήρξε πρόβλεψη για άμεσο άνοιγμα των αγορών αγαθών, υπηρεσιών και εργασίας.

Άλλοι λόγοι που επιβράδυναν και επιβραδύνουν τις μεταρρυθμίσεις σχετίζονται με το άμεσο κοινωνικό κόστος που ενδεχομένως να προκαλούν, ενώ τα οφέλη είναι μακροπρόθεσμα και λιγότερο ορατά. Η άμβλυση του κοινωνικού κόστους της πολιτικής των μεταρρυθμίσεων δεν αποτέλεσε στοιχείο της πολιτικής προσαρμογής, με αποτέλεσμα να υπάρξει μια συστηματική αντίσταση στην προσαρμογή και να επικρατήσει ο λαϊκισμός.

- Συχνά, μονοπωλιακές και ολιγοπωλιακές καταστάσεις στην εσωτερική αγορά (π.χ. ενέργεια) δεν επιτρέπουν τη μείωση των τιμών και την αύξηση της ζήτησης. Πέραν τούτου, οι τιμές μέρους των προϊόντων της τελικής ζήτησης

στην Ελλάδα, των ενδιάμεσων προϊόντων και των πρώτων υλών προσδιορίζεται από το εξωτερικό, δηλαδή από εμπορικές και άλλες πολυεθνικές.

- Οι μεγάλες και άτολμες ιδιωτικοποιήσεις αφενός στέρησαν σημαντικά έσοδα από το δημόσιο, και αφετέρου δεν εξέπεμψαν ένα θετικό μήνυμα στις διεθνείς αγορές, απαραίτητο για την προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων. Επίσης, μέσω των ιδιωτικοποιήσεων θα μπορούσε να γίνει μεγαλύτερη εισαγωγή επιχειρηματικότητας, κεφαλαίων, τεχνολογίας και εντονότερη ένταξη της ελληνικής παραγωγής σε διεθνείς αλυσίδες αξίας.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, η πολιτική προσαρμογής προκάλεσε τη συνεχή πτώση του ΑΕΠ και την αδυναμία της χώρας να εξέλθει του φαύλου κύκλου του οικονομικού μαρασμού.

5. Οι διαρθρωτικές επιδράσεις

Αποτελεί αναμφισβήτητο γεγονός, ότι η χώρα μας εκτός από την κρίση χρέους, έχει να αντιμετωπίσει και χρόνια ζητήματα διαρθρωτικών αδυναμιών και χαμηλή ανταγωνιστικότητα (Kyrgilis/Hazakis2014). Στα παρακάτω, θα επιχειρηθεί μία σύντομη αναφορά στις διαρθρωτικές αδυναμίες κατά την έναρξη της κρίσης και θα εξεταστεί κατά πόσο αυτές επηρεάστηκαν από την πολιτική των προγραμμάτων προσαρμογής.

Καταρχάς, σημειώνεται ότι στη χώρα μας κατά την περίοδο προ της κρίσης παρατηρήθηκε ιδιαίτερα υψηλή κατανάλωση, χαμηλές επενδύσεις και ελάχιστες ΑΞΕ (Τσακλόγλου κ.α. 2016). Η συγκριτικά υψηλή οικονομική μεγέθυνση κατά το διάστημα 1995-2007 στηρίχθηκε πρωτίστως στην εσωτερική ζήτηση και όχι στην ορθολογική κατανομή πόρων. Για παράδειγμα αυξήθηκαν στην ελληνική οικονομία κατά την περίοδο αναφοράς οι μη διεθνώς εμπορεύσιμοι κλάδοι(π.χ. κατασκευές, κατοικία, χονδρικό και λιανικό εμπόριο, ατομικές υπηρεσίες, δημόσιος τομέας) και κυρίως το ποσοστό των ατομικών δραστηριοτήτων (rent-seeking activities) στο σύνολο της παραγωγής και της απασχόλησης. Έτσι αυξήθηκε ο βαθμός εσωστρέφειας της ελληνικής οικονομίας, παραμελήθηκε η ένταξη των ελληνικών επιχειρήσεων σε διεθνείς αλυσίδες αξίας, με αποτέλεσμα η οικονομική μεγέθυνση να αποδειχθεί εφήμερη και μη βιώσιμη.

Άλλες σημαντικές διαρθρωτικές αδυναμίες της Ελληνικής οικονομίας, οι οποίες συνέβαλαν στην ύφεση και στην αδυναμία εξόδου από αυτήν και αποτυπώνονται στον Πίνακα 3 και στα Γραφήματα 8, 9, 10, 11 και 12, είναι:

- Χαμηλός βαθμός μεταποίησης, εξάρτηση από υπηρεσίες, κατασκευές και πρωτογενή τομέα.
- Παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων χαμηλού βαθμού καινοτομίας.
- Χαμηλός βαθμός παραγωγής αγροδιατροφικών προϊόντων.
- Εξάρτηση από 2 κλάδους υπηρεσιών, τον τουρισμό και την ποντοπόρο ναυτιλία.
- Χαμηλές επιδόσεις ΕΤΑΚ και επιχειρηματικότητας.

- Υψηλές καταναλωτικές δαπάνες του δημοσίου.
- Αδύνατη δομή εξωτερικού εμπορίου, χρόνια ελλείμματα στο εμπορικό ισοζύγιο.
- Συστημικές αδυναμίες (κρατικός παρεμβατισμός, ακαμψίες στις αγορές προϊόντων, υπηρεσιών και εργασίας, γραφειοκρατία, παραοικονομία, πελατειακό σύστημα)

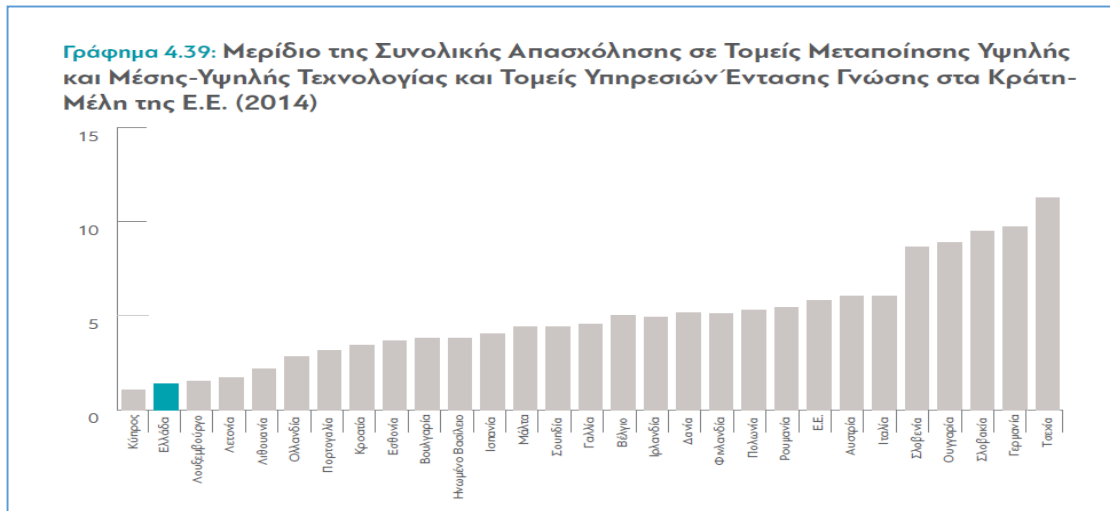
Πίνακας 3: Διαρθρωτικοί δείκτες της Ελληνικής οικονομίας

Κατηγορία (2008)	Ελλάδα (% του ΑΕΠ)	μ.ο. ΕΕ-15 (% του ΑΕΠ)
Μεταποίηση	7,8%	13-14%
Προϊόντα έντασης εργασίας	23%	18%
Μεταποίηση χαμηλών εργατικών δεξιοτήτων	47%	29%
Παραγωγή τεχνολογικών κλάδων	7%	22%
Άμεσες Ξένες Επενδύσεις (εισροές)	1,6%	5,61% (Τουρκία)
Ιδιωτική Κατανάλωση Συνολική κατανάλωση	72,6% περ. 90%	57%
Δημόσιες δαπάνες	50,6%	47,6%
Φόροι	40,7%	45,2 %
Απασχόληση στη μεταποίηση Απασχόληση στη γεωργία Απασχόληση στο εμπόριο	11,4% 11,7% 18,3%	
Αυτοαπασχολούμενοι	29,8 % (1,3 εκ.)	13%
Έλλειμμα Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών	14,6%	
Εξαγωγές Εισαγωγές	Περ. 20% μ.ο. Περ. 30% μ.ο.	
Εξαγωγές σε BRICS	3,1%	6,0%
Θετική στάση έναντι παγκοσμιοποίησης	42%	56%
Στρ. δαπάνες	2,3%	1,5%
Δαπάνες ETA	0,58% (2010)	2,09 %

Πατέντες/1 εκ. κατ.	8	137
---------------------	---	-----

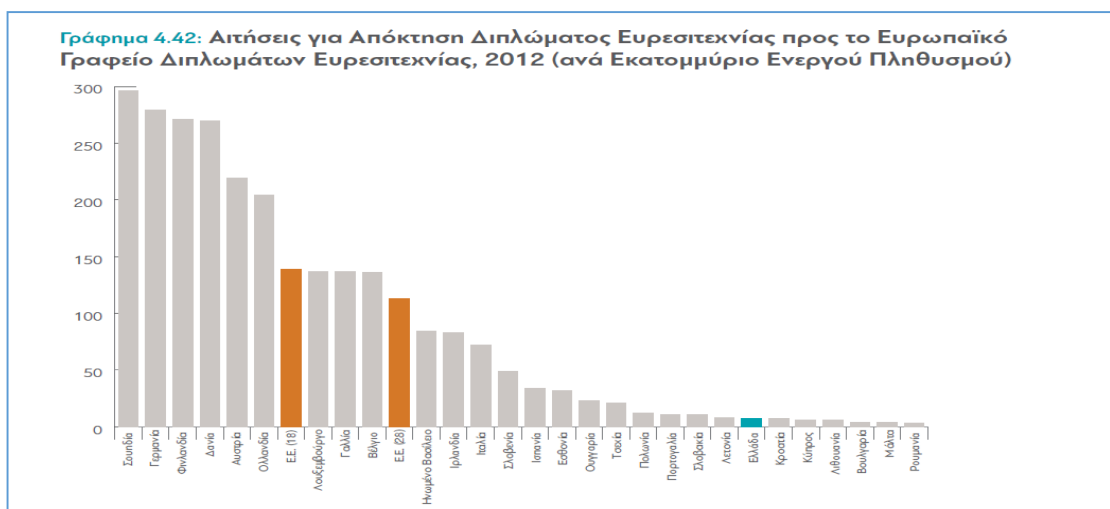
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, EUROSTAT, ίδια επεξεργασία

Γράφημα 8: Μερίδιο της συνολικής Απασχόλησης, σε τομείς υψηλής τεχνολογίας

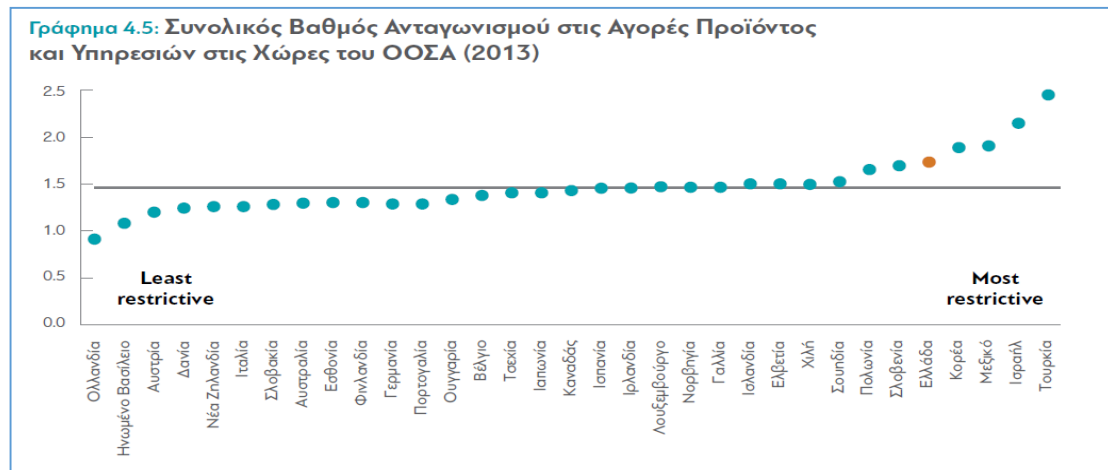
Πηγή: Τσακλόγλου κ.α. 2016

Γράφημα 9: Αιτήσεις Διπλωμάτων Ευρεσιτεχνίας, ανά εκατομμύριο κατοίκους

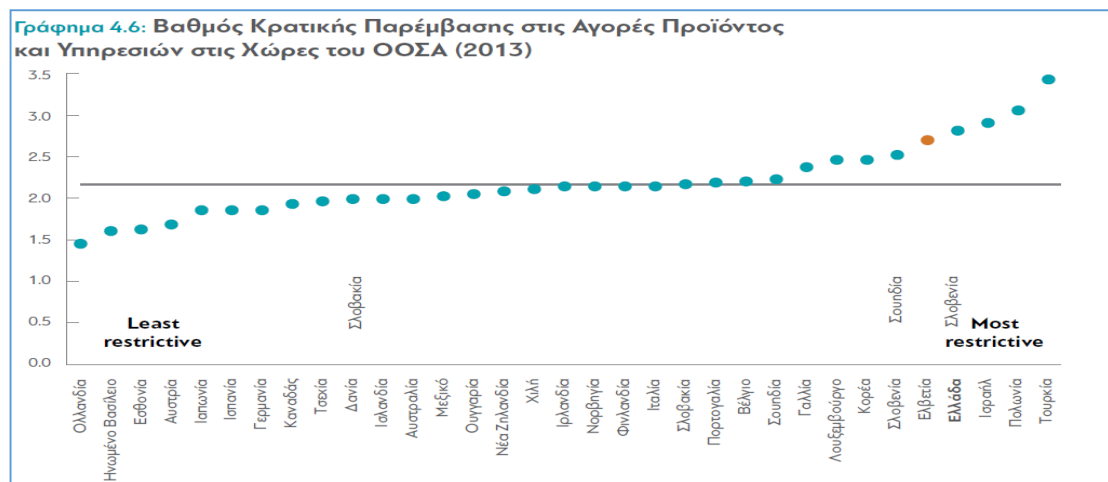
Πηγή: Τσακλόγλου κ.α. 2016

Γράφημα 10: Βαθμός Ανταγωνισμού στις αγορές προϊόντων και υπηρεσιών

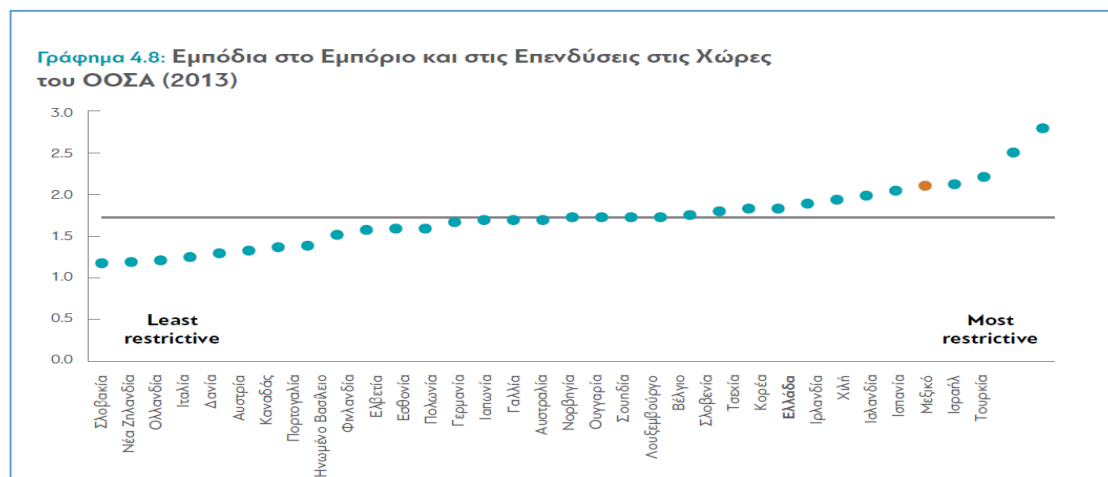
Πηγή: Τσακλόγλου κ.α. 2016

Γράφημα 11: Βαθμός κρατικής παρέμβασης στις αγορές προϊόντων και υπηρεσιών

Πηγή: Τσακλόγλου κ.α. 2016

Γράφημα 12: Εμπόδια στο Εμπόριο και στις Επενδύσεις στις χώρες του ΟΟΣΑ

Πηγή: Τσακλόγλου κ.α. 2016

Επίσης, μία χρόνια αδυναμία της Ελλάδας είναι η προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων. Η χώρα μας υστερεί έναντι των ανταγωνιστριών χωρών στην προσέλκυση επενδύσεων. Όπως δείχνουν οι Πίνακες 5 και 6:

- Κατά το διάστημα 2004-2010, ο ετήσιος μ.ο. των εισροών ΑΞΕ στη χώρα μας ανέρχονταν μόλις στο 1% του ΑΕΠ της. Για την ΕΕ ο αντίστοιχος μ.ο. ήταν 3,7%, ενώ για τις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης 2%.
- Η χώρα μας υστερεί σημαντικά στην προσέλκυση ΑΞΕ έναντι των άλλων χωρών που εφάρμοσαν προγράμματα προσαρμογής (Ιρλανδία, Πορτογαλία, Κύπρος) ή αντιμετώπισαν προβλήματα χρηματοδότησης και έλαβαν σχετική στήριξη (Ισπανία).

Στη χώρα μας υπάρχουν μια σειρά από παράγοντες που δρουν ανασταλτικά στην προσέλκυση επενδύσεων, σε ένα διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον. Οι παράγοντες αυτοί προϋπήρχαν σε μεγάλο βαθμό, πριν από το 2009, το πρώτο έτος της ελληνικής κρίσης. Οι ανασταλτικοί παράγοντες των ΑΞΕ στην Ελλάδα αποτυπώνονται σε διεθνείς μελέτες και εκθέσεις.

Έτσι, σύμφωνα με το World Economic Forum, το οποίο εκδίδει ετησίως, ίσως την πιο έγκυρη έκθεση για την ανταγωνιστικότητα των χωρών στον κόσμο, την The Global Competitiveness Report, η χώρα βρίσκεται πολύ πίσω στο διεθνή χάρτη ανταγωνιστικότητας, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 2. Ειδικότερα:

- Ιδιαίτερα αρνητικές είναι οι επιδόσεις στη χώρα μας αναφορικά με το μακροοικονομικό περιβάλλον και στα πεδία των χρηματοπιστωτικών αγορών και των αγορών εργασίας και αγαθών, στη λειτουργία των θεσμών και στους δείκτες καινοτομίας.
- Μεσαίες προς καλές επιδόσεις επιδεικνύει η χώρα μας σε τομείς όπως οι υποδομές, η υγεία και εκπαίδευση, η τριτοβάθμια εκπαίδευση και η δεκτικότητα στις νέες τεχνολογίες.

Επίσης, στον Πίνακα 4 αποτυπώνονται οι πλέον προβληματικοί παράγοντες για την ανάληψη επιχειρηματικής δράσης και ξένων επενδύσεων στη χώρα.

Πίνακας 4: Προβληματικοί παράγοντες για την ανάληψη επιχειρηματικής δράσης στην Ελλάδα

Οι πλέον προβληματικοί παράγοντες για την ανάληψη επιχειρηματικής δράσης	Βαθμολογία 2016/17	Βαθμολογία 2008/9
Πολιτική αστάθεια	17,6	6,1
Φορολογικοί συντελεστές	17,1	6,5
Αναποτελεσματική κυβερνητική γραφειοκρατία	15,6	26,5
Πρόσβαση σε χρηματοδότηση	14,0	3,0
Φορολογικές ρυθμίσεις	12,1	15,6
Κυβερνητική αστάθεια	9,3	1,4
Ανεπαρκής προσφορά υποδομών	3,8	6,4
Διαφθορά	3,6	12,0

Πηγή: World Economic Forum

Έτσι, διαπιστώνεται ότι μετά την έναρξη της κρίσης το σοβαρότερο πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας θεωρείται από τους ειδικούς η πολιτική αστάθεια, και ακολουθούν οι υψηλοί φορολογικοί συντελεστές και η γραφειοκρατία. Οι δύο πρώτοι παράγοντες δεν υπήρχαν πριν την κρίση.

Ομοίως, από τον Πίνακα 5, συνάγεται ότι σύμφωνα με την έκθεση Doing Business της Παγκόσμιας Τράπεζας, στη χώρα μας ιδιαίτερα αρνητικοί για τις επενδύσεις είναι παράγοντες όπως η καταχώρηση ακινήτου, η εφαρμογή των συμβάσεων, η λήψη πίστωσης και η φορολογία.

Πίνακας 5: Κατάταξη της Ελλάδας στους Δείκτες Επιχειρηματικού Περιβάλλοντος (DoingBusiness)

Θέματα	Doing Business 2008 (178 χώρες)	Doing Business 2017 (190 χώρες)
Rankings on the ease of doing business	100	61
Έναρξη επιχειρηματικής δραστηριότητας	152	56
Έκδοση κατασκευαστικών αδειών	42	58
Καταχώρηση ακινήτου	93	141
Λήψη πίστωσης	84	82
Προστασία μειοψηφίας επενδυτών	158	42
Φορολογία	86	64
Διασυνοριακό εμπόριο	65	29
Εφαρμογή συμβάσεων	87	133
Επίλυση αφερεγγυότητας	38	52

Πηγή: World Bank

Όμοια είναι και τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας του The Boston Consulting Group (2011) για τις ΑΞΕ στην Ελλάδα. Ειδικότερα, η σχετική έρευνα διαπιστώνει:

- Την ύπαρξη αρνητικής επιχειρηματικής υποδομής λόγω υψηλού κόστους έναρξης επιχειρηματικής δραστηριότητας, χρονικών υστερήσεων, αδειοδοτήσεων, απόκτησης ακινήτων και πολυπλοκότητας του ρυθμιστικού πλαισίου.
- Προβλήματα και ακαμψίες στην αγορά εργασίας.
- Αρνητικό φορολογικό περιβάλλον, με υψηλούς κινδύνους και απρόβλεπτο μελλοντικό καθεστώς.
- Ανάγκες για περαιτέρω ανάπτυξη των υποδομών, ειδικά των αεροπορικών αεροδρομίων και λιμένα κ.α.
- Ανάγκη για καλύτερη διασύνδεση της εκπαίδευσης με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και απουσία “centers of excellence for international companies” .

Από τα παραπάνω συνάγεται, ότι παραδοσιακά, οι θεσμοί, το πολιτικό σύστημα, η γραφειοκρατία, η διαφθορά, το μακροοικονομικό περιβάλλον, η φορολογία, η αναποτελεσματικότητα στις αγορές και τα κενά στην καινοτομία αποτελούν τους κύριους αρνητικούς παράγοντες της προσέλκυσης ΑΞΕ στην Ελλάδα. Μετά την έναρξη της κρίσης, στους παράγοντες αυτούς προστέθηκαν τα προβλήματα στη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων και η αστάθεια του μακροοικονομικού περιβάλλοντος.

Πίνακας 6: Εισροές ΑΞΕ στην Ελλάδα και σε επιλεγμένες περιοχές (δισ \$)

Ελλάδα	2005-2007	2010	2011	2012	2013	2014
Εισροές	2.696	330	1.143	1.740	2.567	2.172
Εκροές	3.586	1,558	1.772	677	-627	856
Τουρκία	17.421	9.058	16.171	13.224	12.866	12.146
	1.365	1.464	2.349	4.074	3.114	6.658
ΕΕ	651.826	383.703	490.427	216.012	246.207	72.241
	849.994	483.002	587.275	237.865	250.460	-59.628
Κόσμος	1.493.421	1.422.255	1.700.082	1.330.273	1.451.965	1.228.263
	1.532.248	1.467.580	1.711.652	1.346.671	1.410.696	1.354.046

Πηγή: UNCTAD, Country Fact Sheet –2015, ίδια επεξεργασία

Πίνακας 7: ΑΞΕ στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες της ΕΕ σε κρίση (σε δις\$)

	2010	2011	2012	2013	Σύνολο Απόθεμα 2010-13	2013
Εισροές						
Ελλάδα	0.3	1.1	1.7	2.5	5.6	27.7
Ιρλανδία	42.8	23.5	38.3	35.5	140.1	377.7
Πορτογαλία	2.6	11.1	8.9	3.1	25.7	128.5
Ισπανία	39.8	28.3	25.7	39.1	132.9	715.9
Κύπρος	0.7	2.4	1.2	0.5	4.8	21.2

Πηγή : UNCTAD, World Investment Report 2015, ίδια επεξεργασία

Από τους παραπάνω πίνακες, καθώς και τη σχετική έρευνα του Boston Consulting Group (2011), καθίσταται εμφανές, ότι :

Πρώτον, οι επιδόσεις της Ελλάδας στις διεθνείς εισροές ΑΞΕ είναι συνολικά ιδιαίτερα περιορισμένες.

Δεύτερον, η επίδοση αυτή είναι ιδιαίτερα χαμηλή, όχι μόνον κατά τα έτη της κρίσης(μετά το 2009), αλλά και πριν από αυτήν.

Τρίτον, η τάση εισροών της χώρας μας δεν ακολουθεί τις τάσεις στην ΕΕ, αλλά ούτε των χωρών της Ευρωζώνης, που είχαν μνημόνιο.

6. Οι κοινωνικές επιδράσεις

Η οικονομική κρίση και ειδικότερα η ισχυρή οικονομική ύφεση είχε δραματικές κοινωνικές συνέπειες και διατάραξε έντονα την κοινωνική συνοχή. Όπως θα δειχθεί παρακάτω, οι κοινωνικές επιδράσεις επιφέρουν και κοινωνικές αντιδράσεις, οι οποίες με τη σειρά τους επιτείνουν την ύφεση και θέτουν σε κίνηση έναν φαύλο κύκλο ύφεσης-κοινωνικής αναταραχής-ύφεσης(Koutsogeorgopoulou/Matsaganis/Leventi/Schneider2014).

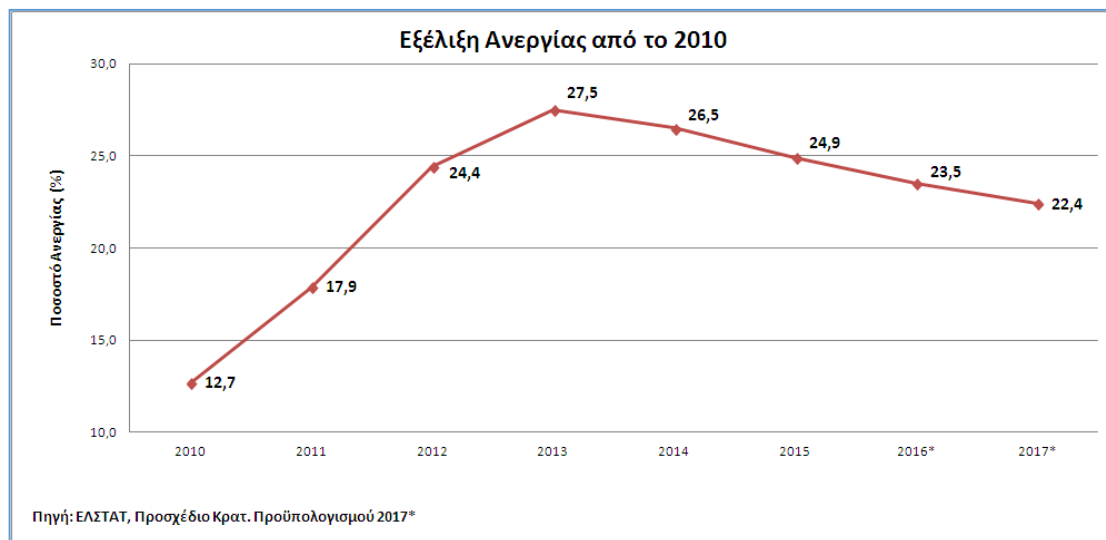
Οι σημαντικότερες επιπτώσεις της κρίσης στην Ελλάδα και των προγραμμάτων προσαρμογής παρουσιάζονται στις παρακάτω υποενότητες.

6.1 Η κατάρρευση της διάρθρωσης της απασχόλησης

Λόγω της ύφεσης, του κλεισίματος, της υποαπασχόλησης ή της φυγής των επιχειρήσεων και της πτώσης της ζήτησης για εγχώρια αγαθά και υπηρεσίες αυξήθηκε μετά το 2009 δραματικά η ανεργία και μειώθηκε η συνολική απασχόληση (Madianos/Alexiou/Patelakis/Economou2014),ΕΛΣΤΑΤ- Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, διάφορα έτη). Για παράδειγμα, το κλείσιμο άνω των 250.000 επιχειρήσεων προκάλεσε την απόλυση άνω των 700.000 εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα, μόνον κατά τα τρία πρώτα χρόνια της κρίσης (2010-13). Αρχές του 2014 οι άνεργοι ανήλθαν σε 1.342 εκ. άτομα ή 27,8%, το υψηλότερο ποσοστό στη μεταπολεμική περίοδο της χώρας, όπως φαίνεται και στο Γράφημα 13.

Το ποσοστό ανεργίας των νέων (κάτω των 25 ετών) κυμαίνεται καθ' όλη τη διάρκεια της κρίσης σε περ. 60%, ενώ των μεταναστών σε 33%. Ιδιαίτερα αρνητικό είναι επίσης το γεγονός ότι ιδιαίτερα υψηλό είναι το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων (75% περ. το 2014), δηλαδή των ατόμων που δεν μπορούν να επανέλθουν στον κόσμο της εργασίας σε εύλογο χρονικό διάστημα. Το συνολικό ποσοστό απασχόλησης, λόγω της ύφεσης, έπεσε δραματικά στο 51,9%, τη στιγμή που ο στόχος για την Ευρώπη 2020 είναι το 70% για την Ελλάδα και το 75% για το σύνολο της ΕΕ.

Γράφημα 13: Εξέλιξη της ανεργίας, μετά το 2010

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών, Προσχέδιο Προϋπολογισμού 2017

Παράλληλα, μειώθηκε δραστικά και ο αριθμός των απασχολούμενων στο Δημόσιο τομέα, μετά τη μαζική έξοδο άνω των 300.000 υπαλλήλων κατά τα έτη της κρίσης. Μια άλλη εξέλιξη συνεπεία της κρίσης ήταν η αύξηση της μερικής απασχόλησης και των συμβάσεων περιορισμένου χρόνου, ενώ δραματική ήταν και η πτώση των αμοιβών, η αύξηση της ανασφάλιστης και απλήρωτης εργασίας. Ο αριθμός των απλήρωτων εργαζομένων το 2014 υπολογίζονταν σε περ. 500.000 άτομα. Η αποσάθρωση της αγοράς εργασίας συνοδεύτηκε, όπως θα δειχθεί παρακάτω και με τον δραστικό περιορισμό έως κατάργηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων.

6.2 Η ισχυρή μείωση των εισοδημάτων, από την εργασία και τις κοινωνικές παροχές

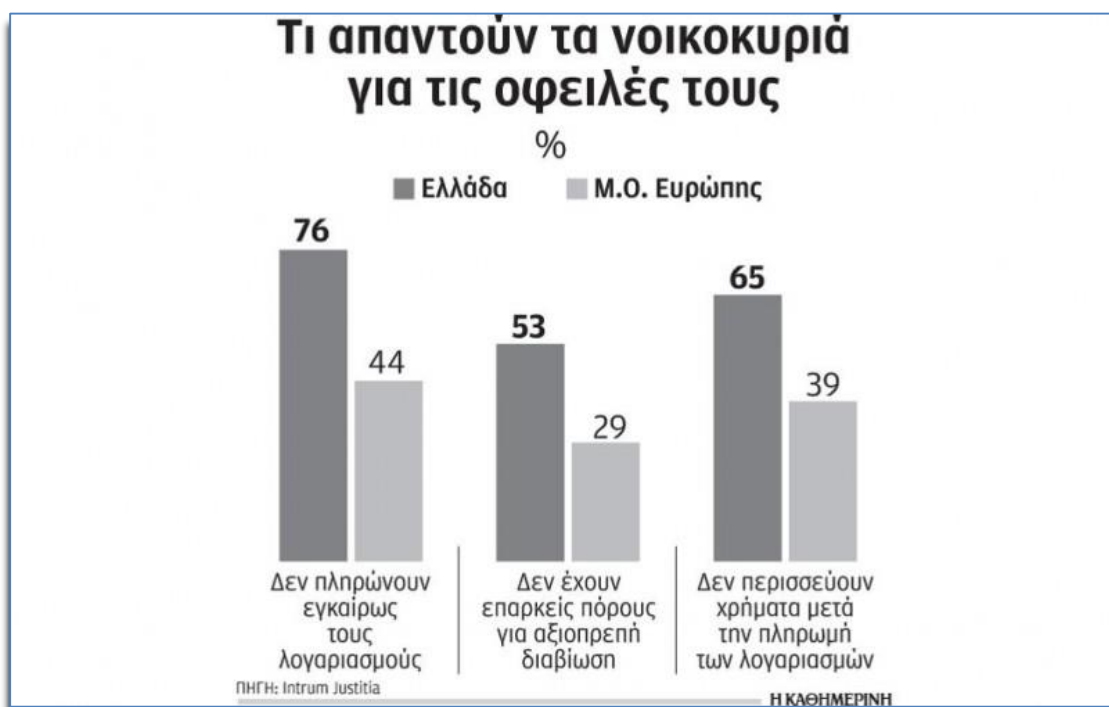
Στο πλαίσιο της δημοσιονομικής εξυγίανσης και της εσωτερικής υποτίμησης, αλλά και των αποτυχιών της πολιτικής προσαρμογής, έλαβαν χώρα δραστικές περικοπές μισθών και συντάξεων. Εκτιμάται ότι οι εν λόγω περικοπές μείωσαν το διαθέσιμο

εισόδημα εργαζομένων και συνταξιούχων περισσότερο από 50 δις ευρώ (ΕΛΣΤΑΤ 2016). Η μείωση του διαθέσιμων εισοδημάτων ασφαλώς και επέτεινε το φαινόμενο της ύφεσης και ενίσχυση τον υφεσιακό φαύλο κύκλο.

Παράλληλα, μείωση επήλθε και στο επίδομα ανεργίας κατά 30%. Εκτιμάται, ότι μόνον περ. 200.000 άνεργοι λαμβάνουν επίδομα ανεργίας, που κυμαίνεται μεταξύ 360 και 576 ευρώ. Το επίδομα αυτό καταβάλλεται βασικά το πρώτο έτος της ανεργίας και δύναται, υπό όρους, να παραταθεί για ακόμα ένα έτος με μειωμένο όμως ποσό (π.χ. 200 ευρώ το μήνα). Ο κατώτατος μισθός, παρά την αντίδραση της Ελληνικής κυβέρνησης, μειώθηκε από 751 σε 586 ευρώ ήτοι -25% Ευρώ, ενώ για τους νέους κάτω των 25 ετών ο κατώτατος μισθός ανέρχεται σε 511 ευρώ.

Παρά τις παραπάνω μειώσεις, υπήρξε αύξηση των τιμών σημαντικών καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών (π.χ. τρόφιμα, ρεύμα, θέρμανση, φάρμακα, μεταφορές) λόγω και της συνεχούς αύξησης του ΦΠΑ και των άλλων έμμεσων φόρων. Υπολογίζεται ότι 30-40% των ελληνικών νοικοκυριών και των επιχειρήσεων δεν είναι σε θέση να πληρώσουν το λογαριασμός ρεύματος, ενώ η πλειοψηφία των νοικοκυριών (68%) δεν δύναται να πληρώσει έγκαιρα το σύνολο των οικιακών λογαριασμών.

Γράφημα 14: Δυσχέρειες πληρωμής λογαριασμών ελληνικών νοικοκυριών

Πηγή: <http://www.kathimerini.gr/884656/article/oikonomia/ellhnikhoikonomia/to-75-twn-ellhnwn-den-exei-na-plhrwsei>

Η μείωση των εισοδημάτων θέτει σε κίνδυνο το τραπεζικό σύστημα και συγχρόνως αυξάνει ραγδαία τα ληξιπρόθεσμα χρέη προς το δημόσιο. Έτσι, εκτιμάται ότι τα «κόκκινα» δάνεια ανέρχονται σε περ. 108 δις ευρώ, ενώ οι ληξιπρόθεσμες οφειλές προς το δημόσιο αυξάνονται κατά περ. 1 δις μηνιαίως και ανέρχονται σε περ. 94 δις ευρώ (10/2016). Ειδικότερα, από τα συνολικά δάνεια ύψους 240 δις. ευρώ που έχουν χορηγήσει οι τράπεζες, μη εξυπηρετούμενα θεωρούνται τα 108 δις. ευρώ, ήτοι ποσοστό 45% (2016). Τα στεγαστικά δάνεια αποτελούν το 41,8% των δανείων, τα καταναλωτικά το 55,3% και τα επιχειρηματικά το 44,7%. Τα κόκκινα επιχειρηματικά δάνεια αναλύονται ως εξής: επαγγελματικά 67,5%, μικρομεσαίων επιχειρήσεων 59,9%, μεγάλων επιχειρήσεων 29%, ναυτιλιακά 27,4%, χρηματοοικονομικά 29%.

6.3 Η εξασθένηση της κοινωνικής ασφάλισης και του συστήματος υγείας

Μία άλλη συνέπεια της κρίσης ήταν η αποσάθρωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και της δημόσιας υγείας (Στεργίου 2015, Τήνιος 2013, Κυριόπουλος/Τσιάντου 2009, Kentikeleniset. All. 2011). Η ύφεση από τη μια προκάλεσε μεγάλη πτώση των εσόδων των ασφαλιστικών ταμείων (μεγαλύτερη του 40% ή μεγαλύτερη των 20 δις ετησίως), η οποία με τη σειρά της έπρεπε να αντιμετωπιστεί με μείωση των παροχών, αλλά και με αύξηση των κρατικών επιχορηγήσεων του συστήματος. Από την άλλη η ανεργία και η νέα φτώχεια αύξησαν τη ζήτηση για κοινωνικές παροχές, τις οποίες το ελληνικό κράτος αδυνατεί να ικανοποιήσει, με αποτέλεσμα περισσότεροι από 30% των πολιτών να μην διαθέτει ασφάλιση και να είναι αποκλεισμένο από το δημόσιο σύστημα υγείας. Επιπροσθέτως, στα δημόσια νοσοκομεία παρατηρούνται μεγάλες ελλείψεις σε υλικά, ιατροτεχνολογικό μηχανισμό και προσωπικό, ενώ έχουν κάνει την εμφάνισή τους ασθένειες και αυξήθηκαν σημαντικά οι ενδονοσοκομειακές λοιμώξεις.

Όμως, ίσως η μεγαλύτερη πρόκληση του ασφαλιστικού συστήματος σχετίζεται με το ασφαλιστικό και το μεγάλο αριθμό συνταξιούχων. Ειδικότερα, μετά την έναρξη της κρίσης αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των συνταξιούχων σε 2.700.000 άτομα ή περ. 25% του πληθυσμού, ενώ από την άλλη μειώθηκε ο αριθμός των εργαζομένων, δηλαδή όσων πληρώνουν ασφαλιστικές εισφορές. Αυτό είχε ως συνέπεια να πέσει

δραματικά η σχέση εργαζομένων προς συνταξιούχους σε περ. 1,3, το χαμηλότερο ποσοστό στις χώρες του ΟΟΣΑ.

Επτά χρόνια μετά την κρίση και παρά τις συνεχείς μειώσεις των παροχών εκτιμάται ότι το ποσοστό των κοινωνικών δαπανών εξακολουθεί μεν να ανέρχεται σε περ. 17% του ΑΕΠ, πλην όμως, λόγω της συνεχούς συρρίκνωσής του σε απόλυτα ποσά υπήρξε μεγάλη μείωση. Η χρηματοδότηση του συστήματος μέσω φόρων ασφαλώς και έχει αρνητικές συνέπειες στην ανάπτυξη, με αποτέλεσμα την ενίσχυση της ύφεσης και την παγίωση ενός πρόσθετου φαύλου κύκλου, αυτού της ύφεσης, των ασφαλιστικών παροχών και της φορολογίας.

6.4 Η αύξηση της φτώχειας, των εισοδηματικών ανισοτήτων και του κοινωνικού αποκλεισμού

Ως συνέπεια της ύφεσης, της ανεργίας και της πτώσης των εισοδημάτων αυξήθηκε σημαντικά το ποσοστό του πληθυσμού που ζει κάτω από το όριο της φτώχειας (Matsaganis/Leventi2014). Έτσι, εκτιμάται ότι περ. ¼ του συνολικού πληθυσμού βιώνει απόλυτη φτώχεια, ήτοι με ετήσιο εισόδημα μεταξύ 0 και 5.023 ευρώ, ενώ ένα άλλο 30% του πληθυσμού χαρακτηρίζεται ως απειλούμενο από τη φτώχεια (ΕΛΣΤΑΤ 2016). Από τη φτώχεια θίγονται πρωτίστως τα παιδιά. Υπολογίζεται ότι περ. 600.000 παιδιά ζουν σε συνθήκες φτώχειας και ολοένα και περισσότερα πλήττονται από την πείνα. Ένα άλλο φαινόμενο σχετίζεται με τη νέα φτώχεια και τη φτωχοποίηση της μεσαίας τάξης και ειδικότερα των ελεύθερων επαγγελματιών, των εμπόρων και των μικρομεσαίων επιχειρήσεων γενικότερα.

Ένα άλλο αρνητικό φαινόμενο σχετίζεται με τη διεύρυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων. Παρά την κρίση και την ύφεση, το έτος 2012, το 20% του πληθυσμού ήταν 6,6 φορές πλουσιότερο από το 20% του φτωχότερου τμήματος του πληθυσμού. Το αντίστοιχο μέγεθος, το 2009 ανέρχονταν σε 5,6. Εκτιμάται ότι 1% των Ελλήνων κατέχει σήμερα περ. το 56% του εθνικού πλούτου, ενώ το 2008 κατείχε το 46%.

Ως συνέπεια της διεύρυνσης της φτώχειας, αυξήθηκε ο αριθμός των ατόμων που χρήζουν ανθρωπιστικής βοήθειας από θεσμούς αλληλεγγύης όπως οι δήμοι, η εκκλησία, οι ΜΚΟ κ.α. Μόνον στην Αθήνα υπάρχει καθημερινή ζήτηση για συσσίτια προς 250.000 περ. άτομα. Μεγάλο μέρος της νέας φτώχειας αντιμετωπίζεται με

ενδοοικογενειακή ανακατανομή των ολοένα και μικρότερων οικογενειακών εισοδημάτων.

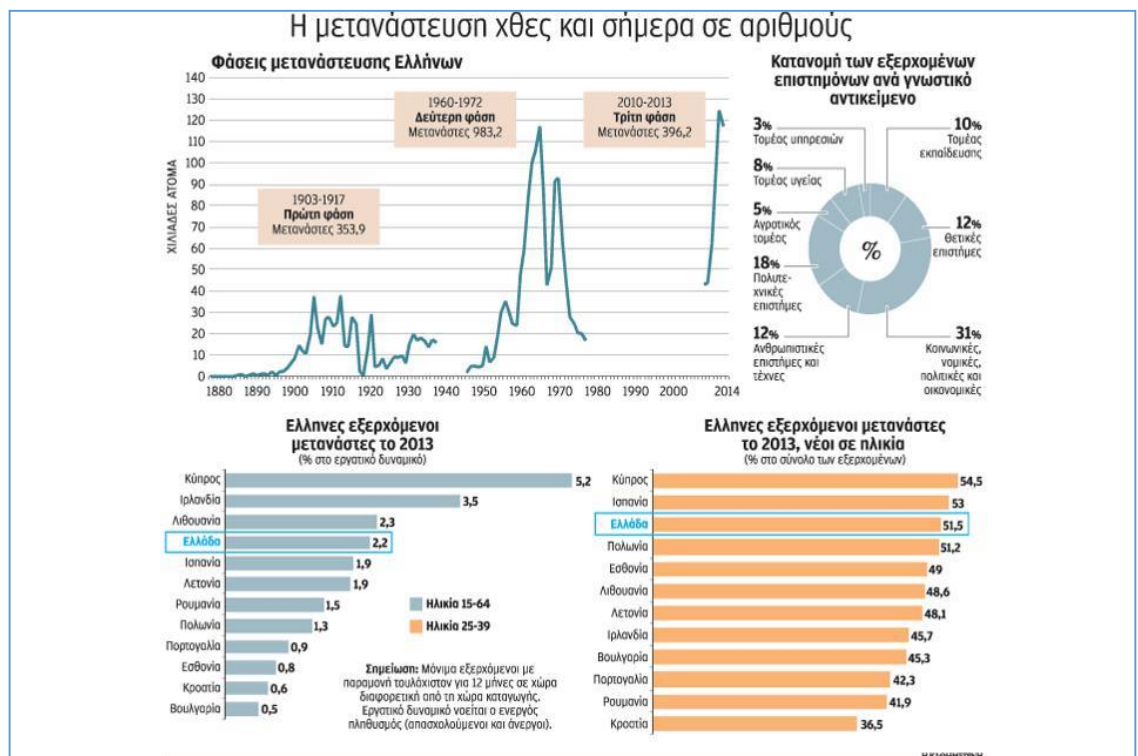
Πέραν τούτου, αυξήθηκε και ο αριθμός των αστέγων κατά 30% και κατά συνέπεια η ζήτηση για κατάλληλα καταλύματα.

Όλα τα παραπάνω έχουν καταρρακώσει την κοινωνική συνοχή και έχουν αυξήσει τους κινδύνους για την ειρηνική κοινωνική συμβίωση.

6.5 Η χειροτέρευση της δημογραφικής κατάστασης της χώρας

Η ύφεση δεν άφησε ανεπηρέαστη ούτε τη δημογραφία της χώρας, επιτείνοντας τις τάσεις γήρανσης του πληθυσμού. Πιο συγκεκριμένα, υπολογίζεται ότι κατά το διάστημα 2009-2013 μειώθηκαν οι γεννήσεις κατά 20%, με αποτέλεσμα την περαιτέρω γήρανση του πληθυσμού.

Γράφημα 15: Εξέλιξη της μετανάστευσης στην Ελλάδα

<http://www.kathimerini.gr/865921/article/epikairothta/ellada/to-trito-metanasteytiko-kyma-twn-ellhnwn>

Συγχρόνως, έλαβε χώρα ένα νέο κύμα μετανάστευσης, κυρίως νέων επιστημόνων, για οικονομικούς λόγους (Γράφημα 15). Υπολογίζεται ότι ο αριθμός των μονίμως εξερχόμενων Ελλήνων ηλικίας 15-64 ετών, από το 2008 μέχρι σήμερα, ξεπερνά τις 427.000. Το 2013, παρατηρείται τριπλασιασμός του μέσου όρου από το 2008 και οι μετανάστες ξεπερνούν τις 100.000 άτομα, ενώ σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις το φαινόμενο συνεχίζεται με αδιάπτωτη ένταση. Έτσι, η διαδικασία εξόδου Ελλήνων για αναζήτηση εργασίας στο εξωτερικό είναι ακόμη σε εξέλιξη και δεν φαίνεται το πότε θα τερματιστεί. Το βέβαιο είναι, ότι πρόκειται για την τρίτη μαζική μετανάστευση που γνωρίζει η χώρα τα τελευταία 100 χρόνια.

Κλείνοντας θα πρέπει να αναφερθεί ότι εκτός των ανωτέρω αρνητικών εξελίξεων, παρατηρήθηκε αύξηση των ποσοστών αυτοκτονιών στη χώρα (περ. 45%), καθώς και αύξηση της παιδικής θνησιμότητας κατά περ. 50%.

6.6. Κοινωνικές αναταραχές και κοινωνικοπολιτική πόλωση

Η ύφεση δεν άφησε ανεπηρέαστο το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον της χώρας.

Καταρχάς, μετά την έναρξη της εφαρμογής των προγραμμάτων προσαρμογής αυξήθηκε η αντίδραση των εργαζομένων και γενικότερα πολλών πολιτών στα μέτρα περικοπής των εισοδημάτων και των κοινωνικών παροχών. Για παράδειγμα, μόνον κατά τα 4 πρώτα έτη προσαρμογής οργανώθηκαν περ. 40 γενικές απεργίες, οι οποίες σχεδόν πάντοτε έληγαν με συγκρούσεις και καταστροφές, χειροτερεύοντας την ευάλωτη εικόνα της χώρας και πλήττοντας τον αστικό τουρισμό και την απασχόληση στην Αθήνα.

Χαρακτηριστικό τη κοινωνικής και πολιτικής πόλωσης ήταν η δημιουργία δύο κινημάτων: των «αντιμνημονιακών» και των «μνημονιακών», δηλαδή, τη διαίρεση της κοινωνίας σε εκείνους που επιθυμούσαν τη ρήξη με τους δανειστές και ενδεχομένως την επιστροφή στο εθνικό νόμισμα και στην εθνική οικονομική πολιτική, και στους μεταρρυθμιστές-ευρωπαϊστές που απαιτούσαν γρήγορες μεταρρυθμίσεις και προσήλωση στην ευρωπαϊκή μας πορεία. Η διαμάχη και η πόλωση κορυφώθηκε τον Ιούνιο του 2015, όταν η Κυβέρνηση διοργάνωσε το

δημοψήφισμα για την αποδοχή ή μη, της προτεινόμενης από τους δανειστές συμφωνίας.

Η διαίρεση της κοινωνίας και ειδικά το λεγόμενο «αντιμνημονιακό» μέτωπο, δεν επέτρεψε στη χώρα να εκπονήσει ένα δικό της σχέδιο προσαρμογής, να προβεί στις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, ενώ αναμφισβήτητα αύξησε το πολιτικό κόστος της όποιας προσπάθειας για διαρθρωτικές αλλαγές.

Η πολιτική προσαρμογής θεωρήθηκε εξ αρχής ότι είναι επιβεβλημένη από το εξωτερικό και ότι δεν είναι ιδιοκτησία του ελληνικού λαού. Θεωρίες συνομοσίας, η φτωχοποίηση της μεσαίας τάξης, η απαξίωση της πολιτικής, η αλαζονική συχνά συμπεριφορά των δανειστών, οι φαύλοι κύκλοι της ύφεσης και τα αδιέξοδα της δημοσιονομικής διαχείρισης, μεταξύ άλλων, προκάλεσαν την άνθηση του λαϊκισμού και μία ισχυρή πόλωση του πολιτικού συστήματος και άλλαξαν τον χάρτη του, με την ανάδειξη πολιτικών δυνάμεων από τα ακραία ιδεολογικά φάσματα καθώς και τη συρρίκνωση των παραδοσιακών κομμάτων εξουσίας. Έτσι, επήλθε ένας πολιτικός κατακερματισμός ο οποίος εκφράστηκε και στο Κοινοβούλιο και δυσχέρανε τη διακυβέρνηση της χώρας.

7. Οι θεσμικές επιδράσεις

Οι συμφωνίες των Μνημονίων μεταξύ της Ελλάδας και των δανειστών της δεν περιέχουν αυτές καθαυτές κανόνες δικαίου και, συνεπώς, δεν συνεπάγονται άμεσες έννομες συνέπειες για την εσωτερική ελληνική έννομη τάξη. Τέτοιες συνέπειες, προκύπτουν με τη θέσπιση από την νομοθετική εξουσία ή την κανονιστικώς δρώσα Διοίκηση ρυθμίσεων, με τις οποίες πραγματοποιούνται οι εξαγγελλλόμενες στο Μνημόνιο δημοσιονομικές, οικονομικές πολιτικές, κοινωνικές και εν γένει μεταρρυθμιστικές πολιτικές. Στα παρακάτω επιχειρείται μία συνοπτική παρουσίαση των έννομων θεσμικών αλλαγών που επέφεραν τα προγράμματα προσαρμογής στο ελληνικό θεσμικό σύστημα.

7.1 Η νομική μορφή των μνημονιακών συμφωνιών

Ένα από τα βασικά θεσμικά ζητήματα, που τέθηκε αμέσως μετά την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου, σχετίζεται με την υφή της σύμβασης. Για το εν λόγω ζήτημα διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις, με κυρίαρχη την άποψη ότι αυτή δεν αποτελεί διεθνή συμφωνία με τους όρους του Συντάγματος (Βενιζέλος 2011, Κατρούγκαλος 2010α, Μανιτάκης 2011).

Ειδικότερα, σύμφωνα με μία άποψη, το Μνημόνιο είναι μία «άτυπη διεθνής συμφωνία», που «εντάσσεται και αποτελεί αναπόσπαστο – το πλέον ουσιώδες – τμήμα ενός μείγματος αποφάσεων, πράξεων, δηλώσεων, ψηφισμάτων ή ενεργειών του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων της Ευρωζώνης, του Συμβουλίου των Υπουργών του Eurogroup, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και των κρατών-μελών της Ευρωζώνης» (Μανιτάκης, 2011).

Σύμφωνα με την κυρίαρχη άποψη (Κατρούγκαλος 2010α), τα μνημόνια δεν αποτελούν διεθνή συνθήκη, ούτε περιλαμβάνουν κανόνες δικαίου. Αποτελούν κείμενα πολιτικής μόνον δεσμευτικότητας, στο βαθμό που είναι συμβατά με το Σύνταγμα. Συνεπώς, το Μνημόνιο δε δύναται σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστεί ως διεθνή συνθήκη κατά το αρ. 28 παρ. 1 Σ, διότι εκλείπουν από αυτό τα δύο αναγκαία εννοιολογικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν μία σύμβαση ως διεθνή. Με άλλα λόγια, το Μνημόνιο, δεν περιλαμβάνει κανόνες δικαίου, αλλά και τα υποκείμενα του διεθνούς δικαίου τα οποία συμβάλλονται, εν προκειμένω η Ελληνική Δημοκρατία και τα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης, δεν αποσκοπούν στο να προσδώσουν διεθνή νομική δεσμευτικότητα στους εν λόγω κανόνες δικαίου. Ειδικότερα, τα Παραρτήματα III και IV που κυρώθηκαν με την προσάρτησή τους στον Ν. 3845/2010, αποτελούν απλώς προπαρασκευαστικά έγγραφα, διότι δεν φέρουν υπογραφές των συμβληθέντων μερών και άρα δεν αποτελούν διεθνή συμφωνία, αλλά απλό σχέδιο αυτής.

Ένα ειδικό ζήτημα που τέθηκε στον πολιτικό και νομικό διάλογο αφορούσε στη διαδικασία ψήφισης των Μνημονίων από τη Βουλή. Έτσι, σύμφωνα με μία άποψη (Κατρούγκαλος 2010α) τα Μνημόνια, ακόμη κι αν θεωρείται ότι δεν φέρουν τα

χαρακτηριστικά διεθνούς συμβάσεως, θα έπρεπε να κυρωθούν από την ειδική πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών κατά το αρ. 28 παρ. 2 Συντάγματος, διότι η ενσωμάτωσή τους και μόνο στον Ν. 3845/2010, μπορεί να τους προσδίδει τυπική ισχύ νόμου, ωστόσο δεν δύναται να τα μετατρέψει σε ουσιαστικό νόμο, ιδίως από τη στιγμή που οι προβλέψεις τους δεν συνιστούν κανονιστικές ρυθμίσεις, αλλά απλές προγραμματικές κατευθυντήριες κατευθύνσεις. Περαιτέρω, τα Μνημόνια έπρεπε να κυρωθούν από τη Βουλή σύμφωνα και με το αρ. 36 παρ. 2 Συντάγματος. Σύμφωνα με διαφορετική άποψη (Παυλόπουλος, 2010), τα προσαρτημένα στον Ν. 3845/2010 Μνημόνια, δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του αρ. 28 του Συντάγματος, διότι δεν αποτελούν διεθνείς συμβάσεις. Παράλληλα, δεν είναι ορθό να θεωρηθεί ότι απαιτείτο η κύρωσή τους από την πλειοψηφία των βουλευτών που ορίζεται στην παρ. 2 του αρ. 28 Συντάγματος, διότι οι διατάξεις του Ν. 3845/2010 δεν αναγνωρίζουν σε όργανα διεθνών οργανισμών αρμοδιότητες που προβλέπονται από το Σύνταγμα. Σύμφωνα δε και με μία άποψη του (Χρυσόγονος, 2010) η Ελληνική Δημοκρατία προσχώρησε οικειοθελώς στα Μνημόνια, ενώ σε περίπτωση που θελήσει να υπαναχωρήσει από τις διμερείς συμβάσεις, η μοναδική νομική συνέπεια που θα επακολουθήσει θα είναι η παύση της εκταμίευσης των επόμενων δόσεων, ενώ οι δόσεις που θα έχουν ήδη εκταμιευτεί δεν θα είναι άμεσα απαιτητές από τα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης. Άλλωστε και οι νομοθετικές ρυθμίσεις δυνάμει των οποίων τίθενται σε εφαρμογή τα Μνημόνια, εκδίδονται από ελληνικά κρατικά όργανα.

Συνεπώς, αναφορικά με τη νομική φύση του Μνημονίου ορθότερο είναι να θεωρηθεί νόμος – πλαίσιο κατά το άρθρο 43. παρ. 4 Συντάγματος, δυνάμει του οποίου με νόμους που ψηφίζονται από την Ολομέλεια της Βουλής μπορεί να παρέχεται εξουσιοδότηση έκδοσης κανονιστικών διαταγμάτων για τη ρύθμιση των θεμάτων που καθορίζονται σ' αυτούς σε γενικό πλαίσιο.

Το ζήτημα της νομικής μορφής των Μνημονίων δεν έμεινε σε θεωρητικό επίπεδο, καθώς υπήρξαν σχετικές προσφυγές στη δικαιοσύνη. Έτσι, ο Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, συνδικαλιστικές οργανώσεις και μεμονωμένοι πολίτες πρόσβαλαν δικαστικά τις διοικητικές πράξεις που είχαν εκδοθεί κατ' εφαρμογή του Μνημονίου, δηλαδή του Ν.3845/2010, ζητώντας τον έλεγχο της συνταγματικότητάς του σε διάφορα επίπεδα. Το Συμβούλιο της Επικρατείας απέρριψε τις αιτήσεις ακύρωσης, κρίνοντας ότι το Μνημόνιο δεν αποτελεί διεθνή συμφωνία, εμπίπτουσα στο πεδίο

εφαρμογής του άρθρου 28 παρ. 2 του Συντάγματος και ότι οι εφαρμοστέοι νόμοι αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση σκοπών, που συνιστούν κατ' αρχήν σοβαρούς λόγους δημοσίου συμφέροντος (ΣτΕ 668/2012).

Κατά τις γνώμες ορισμένων δικαστών της Ολομέλειας, έγινε αποδεκτή η άποψη ότι το Μνημόνιο αποτελεί διεθνή σύμβαση, δεδομένου ότι αφενός συνήφθη μεταξύ υποκειμένων του διεθνούς δικαίου, ήτοι μεταξύ των κρατών - μελών της Ευρωζώνης και της Ελληνικής Δημοκρατίας, και αφετέρου, η δανειακή αυτή σύμβαση συνήφθη με σκοπό την χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης στα πλαίσια εξισορρόπησης των δημοσιονομικών ανισορροπιών, και άρα, το εν λόγω Μνημόνιο εμπεριέχει προσύμφωνο διακρατικών δανειακών συμβάσεων επομένως και δε δύναται να απαλλαγθεί από τις έννομες συνέπειες του διεθνούς δικαίου. Ωστόσο, θεωρείται ότι δε συντρέχει παραβίαση του αρ. 28 παρ. 2 Συντάγματος. Συνοψίζοντας τις ανωτέρω απόψεις, προκύπτει το συμπέρασμα ότι, αναφορικά με τη νομική φύση των Μνημονίων υπάρχει διχογνωμία μεταξύ των απόψεων και αμφισβητείται όχι μόνο η νομική τους φύση, αλλά και η τυπική ισχύς και οι έννομες συνέπειές τους. Παρόλο που τα ανωτέρω ζητήματα περί νομικής φύσεως και εννόμων συνεπειών των Μνημονίων μοιάζουν δευτερεύοντα, είναι σαφές, όπως έδειξε και η μέχρι τούδε πρακτική, ότι έχουν σημαντικές συνέπειες για τη συνταγματική, νομική και πολιτική τάξη της χώρας.

Όπως προκύπτει από τα ανωτέρω, η επιχειρηματολογία για τη νομική φύση του μνημονίου και τη συνταγματικότητα των διατάξεων του ποικίλλει (Μαριάς 2011, Κατρούγκαλος 2010β, 2014, Καμτσίδου 2013, Καϊδατζής 2012, Κουρουνδής 2011). Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι το ζήτημα δεν είναι πρωτογενώς συνταγματικό και ότι οι ρίζες του εντοπίζονται στη σφαίρα της οικονομίας και της πολιτικής. Οι υποστηρικτές της συνταγματικότητας των μέτρων του μνημονίου αναφέρονται στην ύπαρξη λόγων κοινωνικού, γενικού ή δημόσιου συμφέροντος, οι οποίοι επαφίενται στους φορείς της πολιτικής εξουσίας να τους κρίνουν και οι οποίοι επιβάλλουν τη λήψη μέτρων για τη σωτηρία της εθνικής οικονομίας. Αντίθετα, οι πολέμιοι του Μνημονίου στηρίζουν τα επιχειρήματά τους στην αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, που θεμελιώνει το Σύνταγμα στο άρθρο 26, σύμφωνα με το οποίο τα κοινωνικά δικαιώματα είναι θεμελιώδη και απαράγραπτα και παράγουν ένα «σχετικό κοινωνικό κεκτημένο», η αξία και η προστατευτική λειτουργία του οποίου πρέπει να αναδεικνύονται κυρίως σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, όταν οι πολίτες το έχουν περισσότερο ανάγκη.

Σε κάθε περίπτωση, η υπογραφή των Μνημονίων αποτελεί ένα πολιτικό και οικονομικό γεγονός μείζονος σημασίας (Βενιζέλος 2011), το οποίο θέτει κρίσιμα συνταγματικά ζητήματα είτε τυπικού είτε ουσιαστικού περιεχομένου, καθότι καθορίζει το περιεχόμενο όλων των νομοθετημάτων που εκδίδονται έκτοτε αναφορικά με τη λειτουργία του κράτους, της οικονομίας και της κοινωνίας. Μία πτυχή των Μνημονίων σχετίζεται με τη διάταξη των εξουσιών στην Ελληνική Πολιτεία. Σύμφωνα με μία άποψη, μέσω των μνημονιακών πολιτικών ενισχύεται η εκτελεστική εξουσία σε βάρος της νομοθετικής, διότι διευρύνεται το πεδίο αρμοδιοτήτων της πρώτης με την υποβάθμιση της δεύτερης. Ο ρόλος του νομοθέτη περιορίζεται στην επικύρωση των νομοθετημάτων χωρίς να αποκτά τη δυνατότητα περαιτέρω επεξεργασίας τους. Οι καταγιριστικοί ρυθμοί με τους οποίους εισάγονται αλλεπάλληλα νομοσχέδια, καθιστούν πρακτικά αδύνατη την παρακολούθησή τους από τους βουλευτές, οι οποίοι από ένα σημείο και μετά απλώς ψηφίζουν χωρίς ουσιαστικά να συζητά τα πακέτα νομοθετικών ρυθμίσεων. Επιπροσθέτως, παρόλο που η κυβέρνηση εισάγει και κυρώνει τα νομοθετήματα, όλες οι νομοθετικές προτάσεις κατευθύνονται προς την υλοποίηση ενός προγράμματος δημόσιας πολιτικής, προδιαμορφωμένου από όργανα και θεσμούς του διεθνούς και ενωσιακού δικαίου και όχι από την ίδια την Κυβέρνηση, η οποία κατά αυτόν τον τρόπο αποκτά εφαρμοστική λειτουργία. Εν προκειμένω, για ορισμένους, θεωρείται ότι παραβιάζεται το αρ. 82 παρ. 2 του Συντάγματος, κατά το οποίο «η Κυβέρνηση καθορίζει και κατευθύνει τη γενική πολιτική της Χώρας».

7.2 Οι επιδράσεις των μνημονίων στους εργασιακούς θεσμούς και την εισοδηματική πολιτική

Πέραν των γενικών ζητημάτων συνταγματικότητας των Μνημονίων, τέθηκαν και ζητήματα συνταγματικότητας αναφορικά με τα εφαρμοστικά μέτρα στους τομείς των εργασιακών σχέσεων και της εισοδηματικής πολιτικής στο δημόσιο, αλλά και στο ιδιωτικό τομέα (Κατρούγκαλος 2012).

Ειδικότερα, με το Τρίτο άρθρο του Ν. 3845/2010 προβλέφθηκαν ρυθμίσεις για τη μείωση των αποδοχών τόσο των δημοσίων υπαλλήλων, όσο και του προσωπικού με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου του δημοσίου τομέα. Ακολούθως, με τον Ν. 3899/2010 «Επείγοντα μέτρα εφαρμογής του προγράμματος στήριξης της ελληνικής οικονομίας», μειώθηκαν κατά 25% οι πάσης φύσεως αποδοχές των υπαλλήλων του δημόσιου τομέα με τη ρητή πρόβλεψη ότι οι σχετικές ρυθμίσεις κατισχύουν κάθε γενικής ή ειδικής διάταξης ή ρήτρας ή όρου συλλογικής σύμβασης εργασίας. Επίσης, με το αρ. 13 Ν. 3899/2010, προβλέφθηκε η Ειδική Επιχειρησιακή Συλλογική Σύμβαση Εργασίας, με την οποία προβλέπεται η δυνατότητα οι αποδοχές και οι όροι σε μία επιχείρηση να είναι δυσμενέστεροι από αυτές της οικείας κλαδικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας. Εξάλλου, με τα άρθρα 14 και 15 του Ν. 3899/2010 περιορίζεται σημαντικά η δυνατότητα προσφυγής στη διαιτησία, στον καθορισμό αποκλειστικά βασικού ημερομισθίου ή βασικού μισθού. Ο περιορισμός αυτός είναι αναμφίβολα προβληματικός διότι με το αρ. 22 παρ. 2 του Συντάγματος προβλέπεται ότι, «με νόμο καθορίζονται οι γενικοί όροι εργασίας, που συμπληρώνονται από τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας με ελεύθερες διαπραγματεύσεις και, αν αυτές αποτύχουν, με τους κανόνες που θέτει η διαιτησία». Τέλος, με το άρθρο 17 του Ν. 3899/2010 δίνεται η δυνατότητα στον εργοδότη με μονομερή του απόφαση αφενός να επιβάλλει να παράσχει ο μερικώς απασχολούμενος υπάλληλος πρόσθετη εργασία πέρα από τη συμφωνηθείσα και αφετέρου να επιβάλλει σύστημα εκ περιτροπής απασχόλησης σε ολόκληρη την επιχείρηση.

Με αυτές τις ρυθμίσεις που συνεχίστηκαν και με τις μετά το 2010 περιορίστηκε σημαντικά ο συνταγματικά κατοχυρωμένος θεσμός της συλλογικής αυτονομίας, μέχρι του σημείου να αναιρεί ουσιαστικά τον ίδιο το χαρακτήρα των συλλογικών διαπραγματεύσεων.

Όσον αφορά στην εισοδηματική πολιτική και στις περικοπές μισθών και συντάξεων, η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας με πέντε αποφάσεις έκρινε την αντισυνταγματικότητα του Ν. 4093/2012 και δικαίωσε τους ένστολους όλων των Σωμάτων (στρατιωτικών, αστυνομικών, λιμενικών, πυροσβεστών, κ.λπ.), εν ενεργεία και αποστράτους για τις περικοπές των αποδοχών τους που έγιναν από την 1η Αυγούστου 2012 (ΣτΕ 2192-2196/2014). Με την απόφαση αυτή, το ελληνικό Δημόσιο υποχρεώθηκε να επιστρέψει στους ένστολους ποσά που υπολογίζονται σε 829 εκατ. Ευρώ. Επιπλέον, αντισυνταγματικές και αντίθετες στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) έκρινε η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, τις μειώσεις των κυρίων και επικουρικών συντάξεων του ιδιωτικού τομέα που έγιναν το 2012 και τη ρήτρα μηδενικού ελλείμματος των ασφαλιστικών ταμείων (ΣτΕ 2287/2015).

Εξίσου προβληματικές από συνταγματικής άποψης, αποτελούν και οι ρυθμίσεις του άρθρου 2 του νόμου 3845/2010 σχετικά με τον ελάχιστο νόμιμο μισθό, όπως αυτός κατοχυρώνεται μέσω της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας. Η πρόβλεψη της 7ης παραγράφου του ως άνω άρθρου σχετικά με τη δυνατότητα απόκλισης από τον ελάχιστο νόμιμο μισθό βάσει των προβλέψεων κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας αντιβαίνει στο αρ. 22 παρ 1 του Συντάγματος, που προβλέπει τον καθορισμό κατώτατου ημερομισθίου των νέων ηλικίας κάτω των 25 ετών που εισέρχονται στην αγορά εργασίας για πρώτη φορά. Επειδή το ημερομίσθιο που ορίστηκε είναι κατώτερο από αυτό που προβλέπεται με την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας και επειδή οι νέοι θα πληρώνονται λιγότερο για την ίδια εργασία, η ρύθμιση θεωρείται ότι αποκλίνει της συνταγματικής διάταξης που ορίζει ότι: «Όλοι οι εργαζόμενοι, ανεξάρτητα από φύλο ή άλλη διάκριση, έχουν δικαίωμα ίσης αμοιβής για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας». Επίσης, η ρύθμιση αυτή είναι πέρα για πέρα αντίθετη με το ευρωπαϊκό κοινωνικό κεκτημένο, όπως αυτό διαγράφεται μέσα από τις ρυθμίσεις των Οδηγιών 2000/43/ΕΚ του Συμβουλίου της 29ης Ιουνίου 2000 και 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου της 27ης Νοεμβρίου 2000, που απαγορεύουν κάθε δυσμενή διάκριση λόγω ηλικίας στον τομέα της απασχόλησης και ενσωματώθηκαν στην εθνική έννομη τάξη με το ν. 3304/2005.

7.3 Οι επιδράσεις των Μνημονίων στον τομέα της Κοινωνικής Ασφάλισης.

Το δικαίωμα της κοινωνικής ασφάλισης του ατόμου κατοχυρώνεται από το αρ. 22 παρ. 5 του Συντάγματος που ορίζει ότι «το Κράτος μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων όπως ο νόμος ορίζει». Όμως, τα Μνημόνια επέδρασαν σημαντικά στο ασφαλιστικό σύστημα της χώρας. Ειδικότερα, με το Ν. 3863/2010 και τον Ν. 3865/2010 εφαρμόστηκαν οι κατευθύνσεις των Μνημονίων και στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης και συνδέθηκε η κοινωνική ασφάλιση με την πορεία της οικονομίας και τις δυνατότητες του κρατικού προϋπολογισμού, που επιχορηγεί τα ασφαλιστικά ταμεία (Τήνιος 2012, Στεργίου 2015). Γενικά, το συνταξιοδοτικό σύστημα διχοτομείται στη βασική σύνταξη, η οποία δεν αναλογεί σε ασφαλιστικές εισφορές, αλλά χρηματοδοτείται από τον κρατικό προϋπολογισμό, καθώς και στην αναλογική σύνταξη, η οποία απορρέει από το ποσό που συναρτάται από το χρόνο ασφάλισης κι από την καταβολή των ασφαλιστικών εισφορών. Οι προϋποθέσεις χορήγησης της αναλογικής σύνταξης, λόγω της ύφεσης και των μειωμένων εσόδων των ασφαλιστικών ταμείων είναι ιδιαίτερα δυσμενείς και οδηγούν σε ολοένα χαμηλότερες συντάξεις. Περαιτέρω προβλέψεις των Μνημονίων στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης είναι η αύξηση του ορίου συνταξιοδότησης και του χρόνου ασφάλισης, με αποτέλεσμα σε μία αγορά εργασίας όπου επικρατεί η ανεργία, η συνταξιοδότηση λόγω γήρατος να εντείνει ακόμη περισσότερο τις ανισότητες. Περαιτέρω, κρίσιμο ζήτημα αποτελεί και η ενοποίηση των ασφαλιστικών φορέων, με απώτερο σκοπό τη δημιουργία ενός μόνο φορέα κύριας ασφάλισης, ενός φορέα επικουρικής και ενός φορέα για εφάπαξ βοήθημα. Στόχος της συγχώνευσης των Ταμείων, είναι η ορθολογική διαχείριση των διαθέσιμων πόρων, ο ενιαίος καθορισμός των κριτηρίων και των όρων σύναψης των συμβάσεων για την παροχή πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας περίθαλψης, με φορείς δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, καθώς και με συμβεβλημένους γιατρούς, η θέσπιση κανόνων ποιότητας υπηρεσιών υγείας και η άσκηση ελέγχου των ιατρικών δαπανών. Ωστόσο, η ενοποίηση των Ταμείων εγκυμονεί κινδύνους για τους ασφαλισμένους των ταμείων με υγιές επίπεδο βιωσιμότητας, καθώς τα προβλήματα βιωσιμότητας μεταφέρονται από τα ελλειμματικά Ταμεία στα υγιή.

Τέλος, εκτός από τις εργασιακές σχέσεις και την κοινωνική ασφάλιση, τα Μνημόνια έχουν σοβαρές επιδράσεις στο φορολογικό καθεστώς των επιχειρήσεων και των ιδιωτών, στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, στην αλλαγή του ιδιοκτησιακού

καθεστώς δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών διαμέσου των ιδιωτικοποιήσεων, στο άνοιγμα των επαγγελματιών, στη δημόσια περιουσία, στη δημόσια διοίκηση, στην τοπική αυτοδιοίκηση, στην εκπαίδευση κ.α. Γενικά, δεν υπάρχει τομέας του οργανωμένου οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού βίου της χώρας που να μην έχει επηρεαστεί από τις ρυθμίσεις των προγραμμάτων προσαρμογής.

8. Συμπεράσματα και προοπτικές εξόδου από την κρίση

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η ανάλυση των επιπτώσεων των προγραμμάτων προσαρμογής σε ορισμένες πτυχές της γενικευμένης ελληνικής κρίσης όπως στην αναπτυξιακή πορεία της χώρας, στις διαρθρώσεις της, στα κοινωνικά μεγέθη και στο θεσμικό περιβάλλον.

Τα βασικά αποτελέσματα της έρευνας επιτρέπουν τη διατύπωση των κάτωθι βασικών συμπερασμάτων:

Πρώτον, επτά χρόνια μετά την πολιτική προσαρμογής μέσω τριών Μνημονίων η χώρα εξακολουθεί να βρίσκεται σε μία γενικευμένη κρίση, με κύρια μορφή της, την παρατεταμένη ύφεση. Σωρευτικά η χώρα, απώλεσε πάνω από το 25% του ΑΕΠ της, ενώ δεν υπάρχουν αξιόπιστες ενδείξεις για δυναμική αναστροφή της τάσης, παρά για μία σχετικά ήπια μεγέθυνση από το επόμενο έτος. Τα αίτια της κρίσης και της ύφεσης είναι πολλαπλά. Τόσο η πολιτική δημοσιονομικής και εισοδηματικής λιτότητας, όσο και οι καθυστερήσεις στην εφαρμογή των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων προκάλεσαν μία σειρά από υφεσιακούς φαύλους κύκλους συνεχούς μείωσης του ΑΕΠ. Οι προβλέψεις για μεσοπρόθεσμη έξοδο από την ύφεση, στηρίχτηκαν σε λάθος ή υπεραισιόδοξες υποθέσεις οι οποίες, δεν επαληθεύτηκαν. Η εσωτερική υποτίμηση δε βοήθησε στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας και στην εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας, ενώ τα προβλήματα ρευστότητας, η συνεχής αύξηση της φορολογίας και το αρνητικό οικονομικό περιβάλλον αποτέλεσαν καθοριστικά εμπόδια για την προσέλκυση επενδύσεων. Συνεπώς, λόγω της ύφεσης δεν επετεύχθησαν και οι κεντρικοί δημοσιονομικοί στόχοι όπως η μείωση του χρέους και η πληρωμή των τόκων. Και αυτό επειδή, η όλη πολιτική της προσαρμογής εστίασε στη δημοσιονομική εξυγίανση μέσω μείωσης των δαπανών και αύξησης των εσόδων του δημοσίου, καθώς και στη συνεχή μείωση των εισοδημάτων και όχι σε

παράλληλες αναπτυξιακές παρεμβάσεις. Σημειωτέον, ότι καθ' όλη τη διάρκεια της ύφεσης δεν εφαρμόστηκε κανένα μέτρο αντικυκλικής πολιτικής για την τόνωση της ζήτησης και των επενδύσεων, ενώ τα διαρθρωτικά μέτρα δεν εφαρμόστηκαν με συνέπεια να αναμένεται να αποδώσουν μακροπρόθεσμα. Βέβαια, θα πρέπει να τονιστεί ότι το 2014, υπήρξε μία μικρή ανάκαμψη, πλην όμως η πολιτική αστάθεια και οι συγκρούσεις με τους δανειστές το 2015, επανέφεραν τη χώρα σε πορεία συρρίκνωσης.

Δεύτερον, το πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας πριν και μετά την κρίση δεν είναι μόνο το πρόβλημα του χρέους, αλλά και το πρόβλημα της πραγματικής οικονομίας, με κύριες εκφάνσεις τις διαρθρωτικές αδυναμίες και τον υψηλό βαθμό εσωστρέφειας. Δυστυχώς, επτά χρόνια μετά την κρίση το παραγωγικό σύστημα της χώρας παραμένει εσωστρεφές, με χαμηλή καινοτομία και ασθενή επιχειρηματικότητα, με υπερσυγκέντρωση της παραγωγής σε διεθνώς μη εμπορεύσιμα αγαθά και υπηρεσίες, με ένα αναποτελεσματικό κράτος και με αρνητικό οικονομικό περιβάλλον για ανάληψη επιχειρηματικής δράσης. Στα παραδοσιακά εμπόδια για την προσέλκυση επενδύσεων όπως η διαφθορά και η γραφειοκρατία, προστέθηκαν κατά τη διάρκεια της κρίσης η πολιτική και μακροοικονομική αστάθεια, το δυσμενές χρηματοπιστωτικό περιβάλλον και οι υπερβολικά υψηλοί φορολογικοί συντελεστές. Αποτέλεσμα αυτών των παραγόντων ήταν η μείωση των ΑΞΕ και η εμφάνιση μάλιστα ισχυρών τάσεων φυγής των επιχειρήσεων και των κεφαλαίων. Παρόλο που είναι καθολικά αποδεκτό ότι η χώρα χρειάζεται ένα νέο παραγωγικό μοντέλο και παρά την εκπόνηση σχετικών μελετών, μέχρι σήμερα δεν υπήρξε καμία ουσιαστική προσπάθεια για εφαρμογή μιας συνεκτικής αναπτυξιακής και διαρθρωτικής πολιτικής.

Τρίτον, η πολιτική προσαρμογής και η παρατεταμένη ύφεση προκάλεσαν τεράστιες βλάβες στον κοινωνικό ιστό και στην κοινωνική συνοχή της χώρας, όπως δραματική αύξηση της ανεργίας, ειδικά των νέων, αύξηση της μακροχρόνιας ανεργίας, πτώση των διαθέσιμων εισοδημάτων και του βιοτικού επιπέδου, ολοένα και μεγαλύτερη φτωχοποίηση των νοικοκυριών και την εμφάνιση μιας νέας φτώχειας που συμπεριλαμβάνει νοικοκυριά της μεσαίας τάξης, την επιδείνωση του δημογραφικού προβλήματος της χώρας, τη μετανάστευση νέων και κυρίως επιστημόνων (brain drain), την αύξηση των χρεών των νοικοκυριών προς το δημόσιο, τις τράπεζες, τα ασφαλιστικά ταμεία και τις επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών κ.α. Η κοινωνική

αποσάθρωση δεν εγκυμονεί κινδύνους μόνον για την πολιτική σταθερότητα και ειρήνη, συγχρόνως αποτελεί εμπόδιο για τη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για την ανάπτυξη και την έξοδο από την ύφεση.

Τέταρτον, τα προγράμματα προσαρμογής επέφεραν σημαντικές αλλαγές στην έννομη τάξη της χώρας και στη λειτουργία σημαντικών θεσμών. Δεν είναι υπερβολή εάν λεχθεί ότι δεν υπάρχει πεδίο θεσμικής οργάνωσης στη χώρα που να μην έχει επηρεαστεί από τους εφαρμοστικούς νόμους των Μνημονικών, ανεξαρτήτως της νομικής τους μορφής. Από το πρώτο Μνημόνιο ξεκίνησε ο επιστημονικός διάλογος, αλλά και η δικαστική διαμάχη για τη συνταγματικότητα ορισμένων θεσμικών αλλαγών και πολιτικών, ειδικά στο εργατικό δίκαιο και στην εισοδηματική πολιτική. Ειδικά το ΣτΕ που ασχολήθηκε με σχετικές προσφυγές, συχνά αποφάνθηκε υπέρ της αντισυνταγματικότητας μέτρων και παρεμβάσεων στην εισοδηματική και ασφαλιστική πολιτική, χωρίς όμως να μεταβάλλει την ουσία της συνολικής εφαρμογής. Είναι, όμως, γεγονός, ότι στη χώρα μας, σε αντίθεση με ότι ισχύει στις άλλες ευρωπαϊκές, καταργήθηκε ουσιαστικά η αυτονομία των συλλογικών διαπραγματεύσεων και αποσαθρώθηκε η αγορά εργασίας, χωρίς αυτό να έχει συμβάλλει στη βελτίωση του επενδυτικού περιβάλλοντος, στην ανταγωνιστικότητα και στην ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας.

Το συνολικό συμπέρασμα της εργασίας, είναι ότι τα προγράμματα προσαρμογής μέσω των τριών Μνημονίων δεν απέτυχαν μόνον στην επίτευξη των βασικών στόχων δημοσιονομικής προσαρμογής και αποκατάστασης της μακροοικονομικής ισορροπίας, αλλά προκάλεσαν σημαντικές βλάβες στον παραγωγικό και κοινωνικό ιστό της χώρας, επιτείνοντας, έτσι, το κόστος προσαρμογής και προσκαλώντας πρόσθετους υφεσιακούς φαύλους κύκλους.

Συνεπώς, το ζητούμενο είναι η αναστροφή της υφεσιακής πορείας και η είσοδος της χώρας σε μίας νέα τροχιά εντός της ζώνης του Ευρώ (Kostiset al. 2016). Η επίτευξη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης είναι η βασική προϋπόθεση για την επίλυση τόσο των δημοσιονομικών, όσο και των κοινωνικών προβλημάτων. Πλην, όμως, για να επιτευχθεί το σπάσιμο των υφεσιακών φαύλων κύκλων και για να εισέλθει η χώρα σε αναπτυξιακή τροχιά υπάρχουν πολλές προϋποθέσεις, τόσο πολιτικές, όσο και οικονομικές.

Καταρχάς, θα πρέπει να υπάρξει μία ελάφρυνση των ετήσιων πληρωμών τοκοχρεολυσίων και κατ' επέκταση των δανειακών αναγκών της χώρας (Τσακλόγλου κ.α., 2016). Θα πρέπει να υπάρξει μετάθεση των βαρών μέσω ενός προγράμματος αναδιάρθρωσης του χρέους, ώστε αφενός να μειωθούν οι ετήσιες πληρωμές τόκων και αφετέρου να μειωθούν οι δόσεις χρεολυσίων. Με τον τρόπο αυτό, θα περιοριστούν οι ανάγκες για υψηλά πρωτογενή πλεονάσματα καθώς και οι ανάγκες για εξωτερική χρηματοδότηση. Η δημοσιονομική ελάφρυνση, θα επέτρεπε έως ένα βαθμό τη μείωση της φορολογίας και τη τόνωση των δημοσίων επενδύσεων και συνεπώς και τη ζήτηση των επενδύσεων.

Επιπροσθέτως, η χώρα οφείλει να επιλύσει τις χρόνιες διαρθρωτικές και ανταγωνιστικές της αδυναμίες και να προωθήσει ένα νέο παραγωγικό πρότυπο, στην κατεύθυνση που συγκλίνουν τα ήδη εκπονημένα σχέδια της MacKinsey (2012), του ΚΕΠΕ (2013) και του IOBE (2013) και συμπυκνώνονται στο σχέδιο που συζητήθηκε στο Euro Working Group το 2014 με τίτλο «Greece 2021: The New Growth Model».

Απώτερος στόχος της νέας αναπτυξιακής πολιτικής θα πρέπει να είναι η παραγωγή περισσότερων και ποιοτικότερων ανταγωνιστικών αγαθών και υπηρεσιών μέσω αξιοποίησης των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων της χώρας και των μεταρρυθμίσεων (Schraderetal. 2016, Τσακλόγλου κ.α. 2016, Herrmann/Kritikos2013). Το νέο παραγωγικό πρότυπο της χώρας, σύμφωνα με τις αναφερθείσες αναπτυξιακές μελέτες οφείλει να έχει ως άξονες:

- Την ανακατανομή των παραγωγικών πόρων της χώρας από την κατανάλωση στις επενδύσεις, από τα μη διεθνώς στα διεθνώς εμπορεύσιμα αγαθά και υπηρεσίες, από τα χαμηλής στα υψηλής τεχνολογίας και γνώσης.
- Την αναδιάρθρωση της παραγωγής προς τους δυναμικούς κλάδους, με διεθνή ανταγωνιστικά –πλεονεκτήματα , όπως του τουρισμού, της ναυτιλίας, των διαμετακομιστικών υπηρεσιών, των τροφίμων, της ενέργειας, των φαρμάκων και χημικών, του μετάλλου και άλλων υλικών, της τεχνολογίας πληροφορικής και επικοινωνιών, κ.α.
- Την αύξηση του βαθμού εξωστρέφειας της οικονομίας, με αύξηση εξαγωγών, υποκατάσταση εισαγωγών, ένταξη σε διεθνείς αλυσίδες διάθεσης και παραγωγής κ.α.

- Τη βελτίωση της τεχνολογικής και καινοτομικής βάσης της οικονομίας και της καινοτομικής επιχειρηματικότητας.

Είναι βέβαιο ότι η Ελλάδα δε διαθέτει στο πλαίσιο της ΟΝΕ και των Μνημονίων αυτόνομη οικονομική πολιτική, ούτε συνεπώς τη δυνατότητα άσκησης μιας κεϋνσιανής επεκτατικής πολιτικής για την τόνωση της εσωτερικής κατανάλωσης και των επενδύσεων. Αντιθέτως, διαθέτει περιορισμένους πόρους από το ΕΣΠΑ και άλλα Ταμεία της ΕΕ καθώς και περιορισμένους εσωτερικούς πόρους. Συνεπώς, θα πρέπει η χώρα να καταβάλει κάθε προσπάθεια για την προσέλκυση κεφαλαίων και τεχνολογίας μέσω άμεσων ξένων επενδύσεων.

Συνοπτικά για την αναστροφή του υφεσιακού φαύλου κύκλου, η Ελλάδα καλείται να ασκήσει πολιτικές με βραχυπρόθεσμο ορίζοντα., όπως:

- Πολιτικές για αύξηση των εξαγωγών στο πλαίσιο μιας συνολικής εξαγωγικής στρατηγικής,
- αξιοποίηση των πόρων των Διαρθρωτικών Ταμείων και των άλλων επενδυτικών ταμείων της ΕΕ, για την προώθηση δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων και για την κάλυψη κοινωνικών αναγκών,
- προώθηση των ιδιωτικοποιήσεων για εισροή κεφαλαίων και επιχειρηματικότητας, αλλά και για τη βελτίωση της εικόνας της χώρας στους ξένους επενδυτές,
- μία επιθετική πολιτική προσέλκυσης άμεσων ξένων επενδύσεων, αφού πρώτα βελτιώσει η Κυβέρνηση το εσωτερικό επιχειρηματικό κλίμα και τους προσδιοριστικούς παράγοντες των ΑΞΕ.

Σε μακροπρόθεσμο επίπεδο, για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και την προώθηση του νέου παραγωγικού προτύπου απαιτούνται:

- Η συνολική βελτίωση του οικονομικού συστήματος της χώρας,
- η μεταρρύθμιση του δημόσιου τομέα,
- το άνοιγμα των αγορών,
- η αναβάθμιση του ανθρώπινου δυναμικού,
- η προώθηση της καινοτομίας και της επιχειρηματικότητας,
- η συνεχής βελτίωση των υποδομών, και

- η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής μέσω αύξησης της απασχόλησης και αναδιάρθρωσης των κοινωνικών δαπανών.

Τόσο οι δανειστές της χώρας, όσο και το πολιτικό σύστημα και η κοινωνία της χώρας οφείλουν να συνειδητοποιήσουν, ότι εάν δεν υπάρξει μία αναστροφή της υφεσιακής πορείας, η χώρα θα κινδυνεύσει από ολική κατάρρευση και από έξοδο από την Ευρωζώνη. Κατά συνέπεια, απαιτείται η μετάβαση από την πολιτική της μονοδιάστατης λιτότητας σε μία νέα αναπτυξιακή πολιτική.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

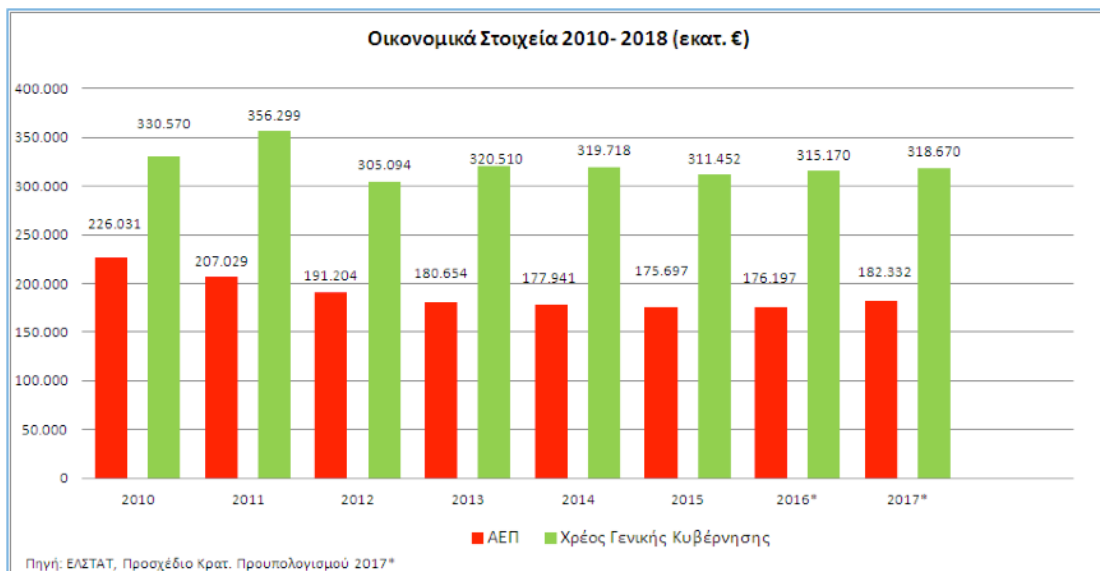
ΠΙΝΑΚΕΣ & ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Πίνακας 1: Εξέλιξη βασικών μακροοικονομικών δεικτών της Ελληνικής οικονομίας μετά το 2010

Βασικά Μεγέθη	Έτη						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016 (Προβλέψεις)
Πραγματικό ΑΕΠ	-3,5	-6,9	-6,5	-3,9	0,7	-0,2	-0,3
Ιδιωτική κατανάλωση	-3,6	-7,1	-7,7	-6,0	1,3	0,3	-0,6
Δημόσια κατανάλωση	-7,1	-9,1	-6,5	-4,1	-0,9	0,0	-1,5
Επενδύσεις	-13,3	-20,7	-18,5	-12,8	2,7	0,7	3,3
Εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών	4,2	-0,3	0,4	1,8	9,0	-3,8	-6,3
Εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών	-7,2	-8,1	-10,1	-5,3	7,4	-6,9	-2,6
Ποσοστό ανεργίας (σε εθνολογιστική βάση)	11,9	17,3	23,5	25,8	24,6	22,9	21,5
Χρέος Κεντρικής Κυβέρνησης ως % ΑΕΠ	159,2	181,2	163,5	182,0	185,8	183,6	185,9

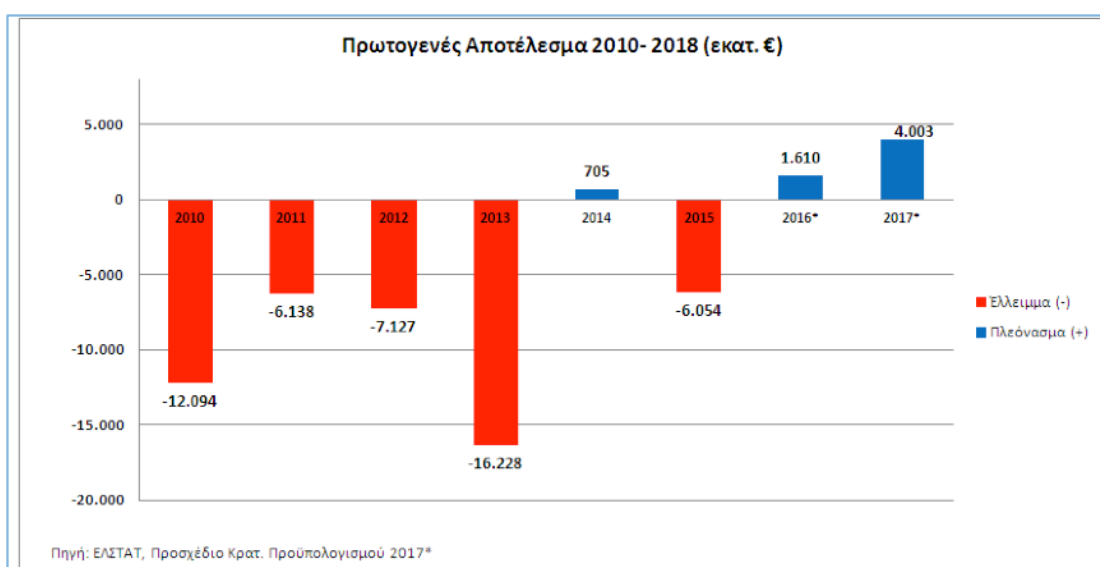
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, EUROSTAT, ίδια επεξεργασία

Γράφημα 1: Εξέλιξη του ΑΕΠ και του Δημοσίου Χρέους της Ελλάδας μετά το 2010

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών, Προσχέδιο Προϋπολογισμού 2017

Γράφημα 2: Πρωτογενές αποτέλεσμα του δημόσιου Προϋπολογισμού, μετά το 2010

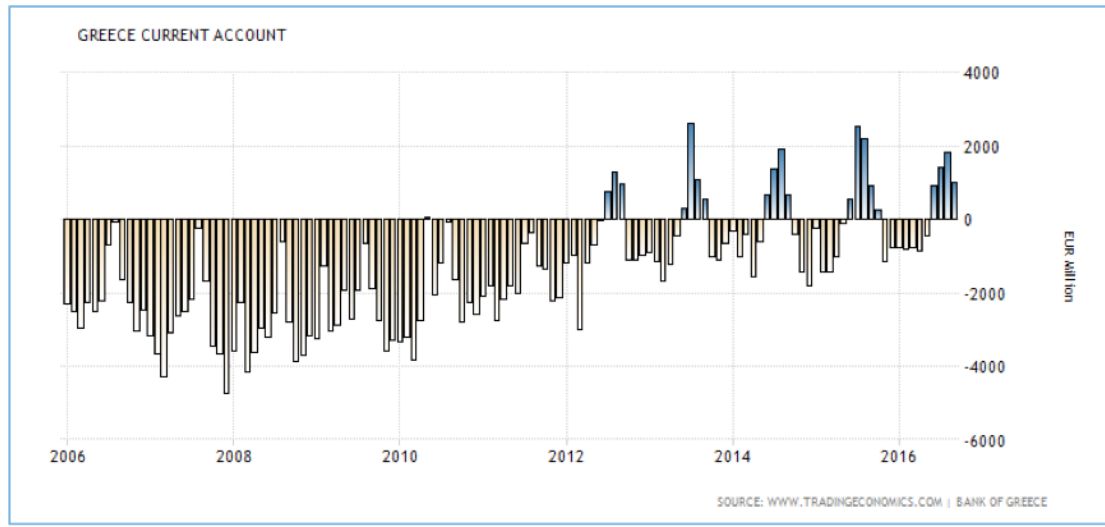
Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών, Προσχέδιο Προϋπολογισμού 2017

Πίνακας 2: Δείκτες ανταγωνιστικότητας της Ελληνικής Οικονομίας

Κατηγορία	Θέση κατάταξης μεταξύ 134 χωρών 2008/9	Θέση κατάταξης μεταξύ 138 χωρών 2016/17
Θέση στη συνολική κατάταξη	67	86
Θεσμοί	58	81
Υποδομές	45	37
Μακροοικονομική σταθερότητα	106	131
Υγεία και πρωτοβάθμια εκπαίδευση	40	46
Ανώτατη εκπαίδευση και κατάρτιση	38	45
Αποτελεσματικότητα αγορών αγαθών	64	89
Αποτελεσματικότητα αγορών εργασίας	116	114
Αποτελεσματικότητα χρηματοπιστωτικών αγορών	67	136
Τεχνολογική ετοιμότητα	59	42
Μέγεθος αγοράς	33	56
Επιχειρηματική επινόηση	66	69
Καινοτομία	63	72

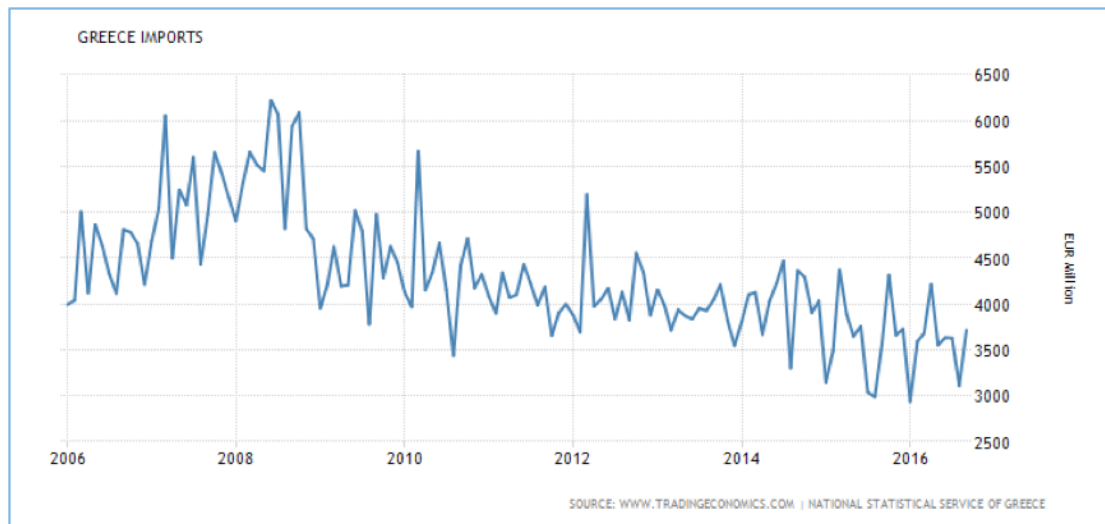
Πηγή: World Economic Forum

Γράφημα 3: Εξέλιξη του Ελληνικού Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών 2006-2016

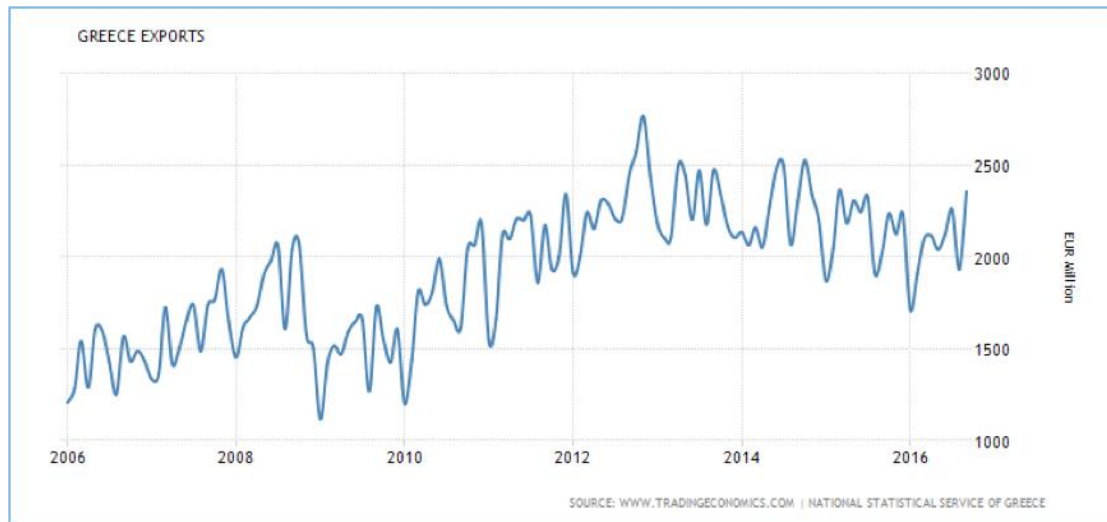
Πηγή: <http://www.tradingeconomics.com/greece/>

Γράφημα 4: Εξέλιξη ελληνικών Εισαγωγών 2006-2016

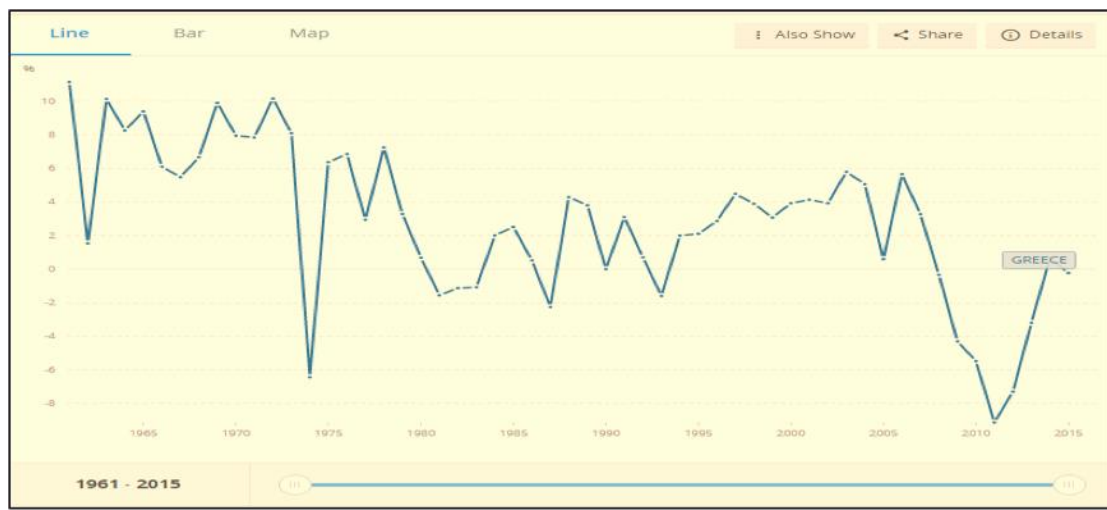
Πηγή: <http://www.tradingeconomics.com/greece/gdp>

Γράφημα 5: Εξέλιξη ελληνικών Εξαγωγών 2006-2015

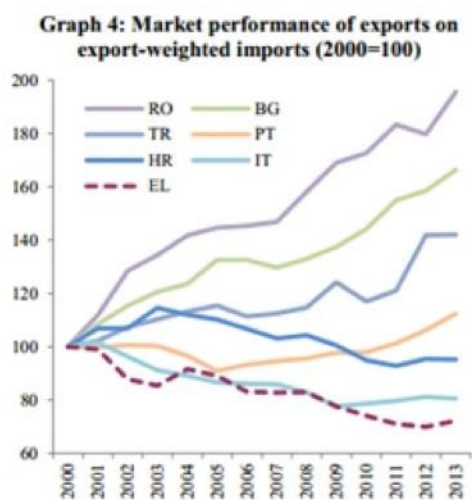
Πηγή: <http://www.tradingeconomics.com/greece/gdp>

Γράφημα 6: Εξέλιξη του Ελληνικού ΑΕΠ

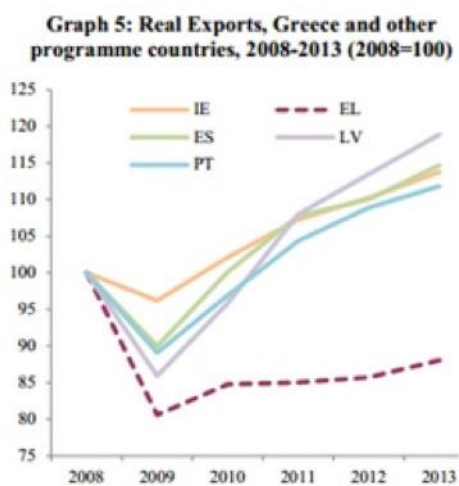

Πηγή: <http://www.tradingeconomics.com/greece/gdp>

Γράφημα 7: Η εξέλιξη των ελληνικών Εξαγωγών σε σύγκριση με τις εξαγωγές άλλων χωρών της ΕΕ

Source: European Commission.

Source: European Commission.

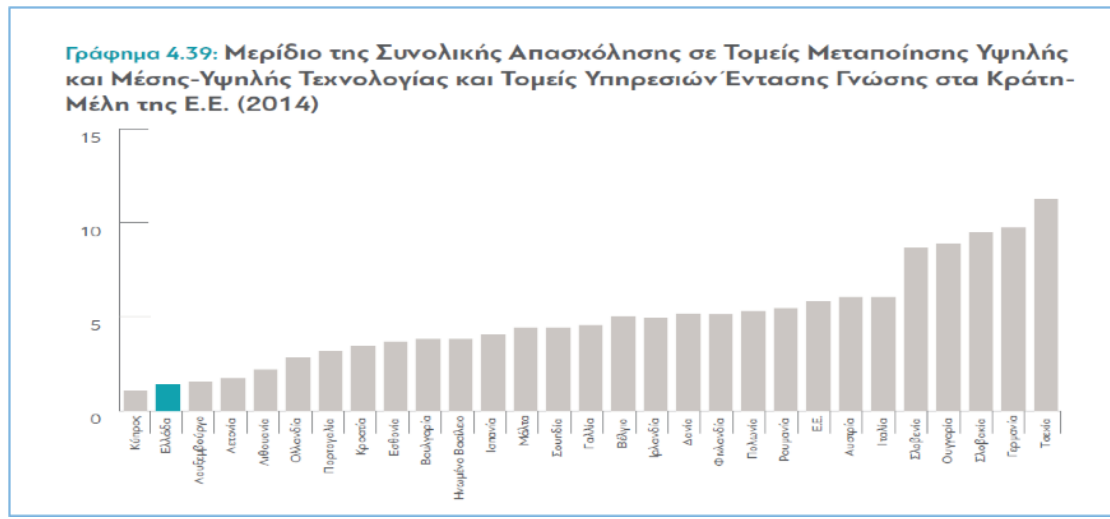
Πηγή: Hennigan (2015)

Πίνακας 3: Διαρθρωτικοί δείκτες της Ελληνικής Οικονομίας

Κατηγορία (2008)	Ελλάδα (% του ΑΕΠ)	μ.ο. ΕΕ-15 (% του ΑΕΠ)
Μεταποίηση	7,8%	13-14%
Προϊόντα έντασης εργασίας	23%	18%
Μεταποίηση χαμηλών εργατικών δεξιοτήτων	47%	29%
Παραγωγή τεχνολογικών κλάδων	7%	22%
Άμεσες Ξένες Επενδύσεις (εισροές)	1,6%	5,61% (Τουρκία)
Ιδιωτική Κατανάλωση Συνολική κατανάλωση	72,6% περ. 90%	57%
Δημόσιες δαπάνες	50,6%	47.6%
Φόροι	40,7%	45,2 %
Απασχόληση στη μεταποίηση	11,4%	
Απασχόληση στη γεωργία	11,7%	
Απασχόληση στο εμπόριο	18,3%	
Αυτοαπασχολούμενοι	29,8 % (1,3 εκ.)	13%
Έλλειμμα Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών	14,6%	
Εξαγωγές	Περ. 20% μ.ο.	
Εισαγωγές	Περ. 30% μ.ο.	
Εξαγωγές σε BRICS	3,1%	6,0%
Θετική στάση έναντι παγκοσμιοποίησης	42%	56%
Στρ. δαπάνες	2,3%	1,5%
Δαπάνες ΕΤΑ	0,58% (2010)	2,09 %
Πατέντες/1 εκ. κατ.	8	137

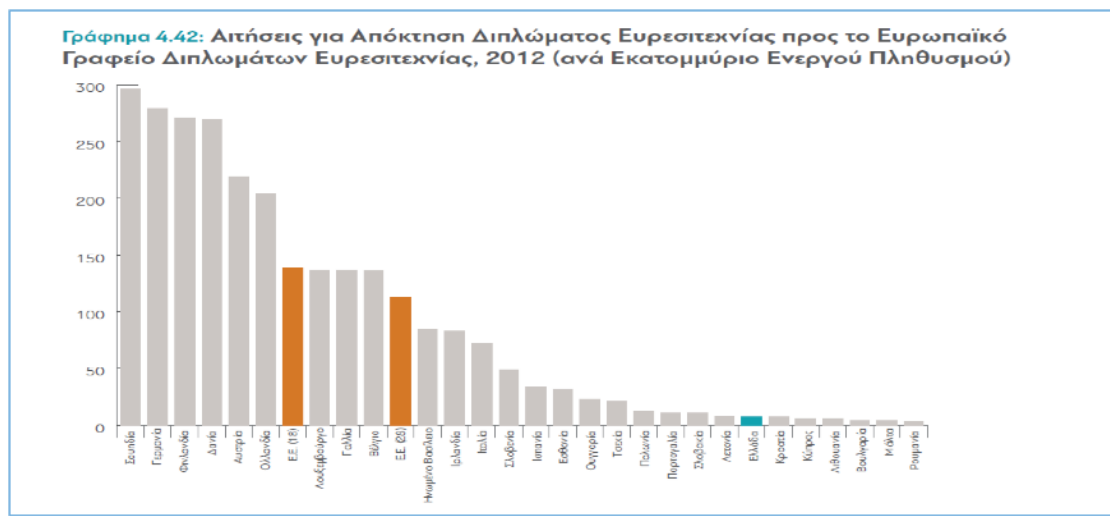
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, EUROSTAT, ίδια επεξεργασία

Γράφημα 8: Μερίδιο της Συνολικής Απασχόλησης σε τομείς υψηλής τεχνολογίας

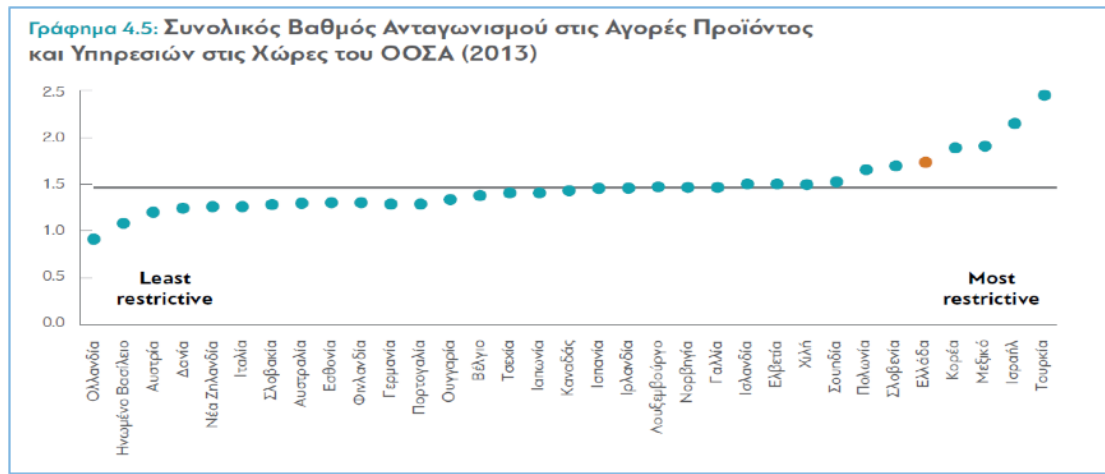
Πηγή: Τσακλόγλου κ.α. 2016

Γράφημα 9: Αιτήσεις Διπλωμάτων Ευρεσιτεχνίας ανά εκατομμύριο κατοίκους

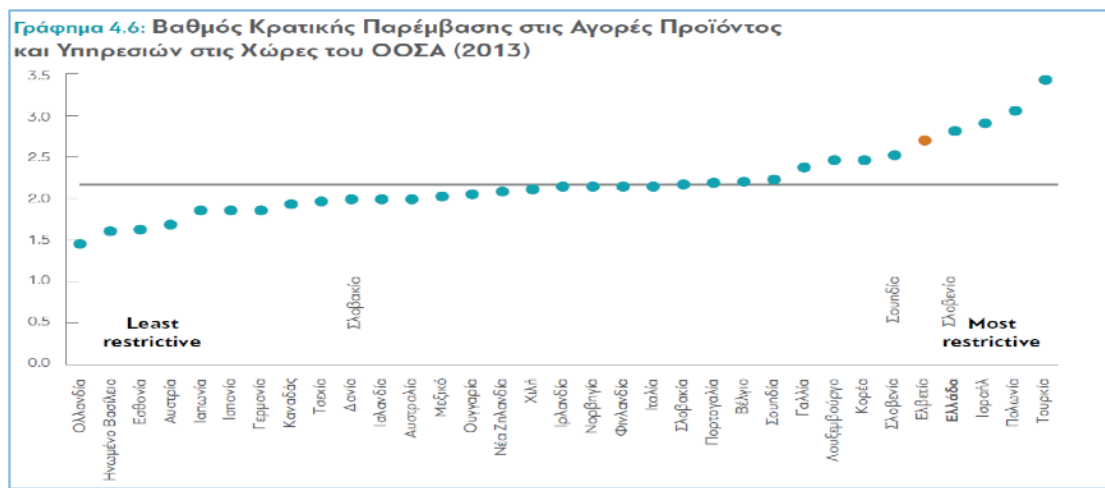
Πηγή: Τσακλόγλου κ.α. 2016

Γράφημα 10: Βαθμός ανταγωνισμού στις αγορές προϊόντων και υπηρεσιών

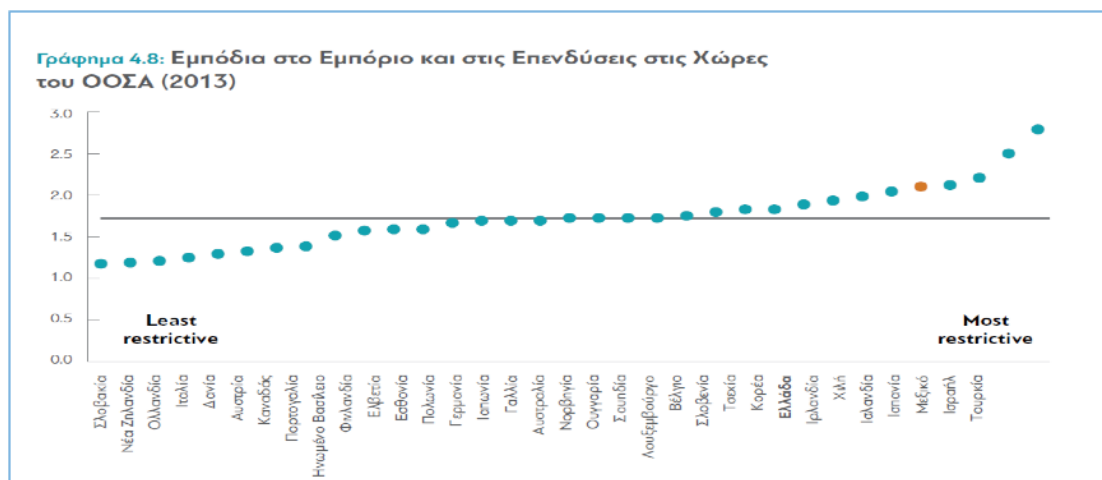
Πηγή: Τσακλόγλου κ.α. 2016

Γράφημα 11: Βαθμός κρατικής παρέμβασης στις αγορές προϊόντος και υπηρεσιών

Πηγή: Τσακλόγλου κ.α. 2016

Γράφημα 12: Εμπόδια στο Εμπόριο και στις Επενδύσεις στις χώρες του ΟΟΣΑ

Πηγή: Τσακλόγλου κ.α. 2016

Πίνακας 4: Προβληματικοί παράγοντες για την Ανάλυση Επιχειρηματικής Δράσης στην Ελλάδα

Οι πλέον προβληματικοί παράγοντες για την ανάληψη επιχειρηματικής δράσης	Βαθμολογία 2016/17	Βαθμολογία 2008/9
Πολιτική αστάθεια	17,6	6,1
Φορολογικοί συντελεστές	17,1	6,5
Αναποτελεσματική κυβερνητική γραφειοκρατία	15,6	26,5
Πρόσβαση σε χρηματοδότηση	14,0	3,0
Φορολογικές ρυθμίσεις	12,1	15,6
Κυβερνητική αστάθεια	9,3	1,4
Ανεπαρκής προσφορά υποδομών	3,8	6,4
Διαφθορά	3,6	12,0

Πηγή: World Economic Forum

Πίνακας 5: Κατάταξη της Ελλάδας στους Δείκτες Επιχειρηματικού Περιβάλλοντος (DoingBusiness)

Θέματα	Doing Business 2008 (178 χώρες)	Doing Business 2017 (190 χώρες)
Rankings on the ease of doing business	100	61
Έναρξη επιχειρηματικής δραστηριότητας	152	56
Έκδοση κατασκευαστικών αδειών	42	58
Καταχώρηση ακινήτου	93	141
Λήψη πίστωσης	84	82
Προστασία μειοψηφίας επενδυτών	158	42
Φορολογία	86	64
Διασυνοριακό εμπόριο	65	29
Εφαρμογή συμβάσεων	87	133
Επίλυση αφερεγγυότητας	38	52

Πηγή: World Bank

Πίνακας 6: Εισροές ΑΞΕ στην Ελλάδα και σε επιλεγμένες περιοχές (δισ \$)

Ελλάδα	2005-2007	2010	2011	2012	2013	2014
Εισροές	2.696	330	1.143	1.740	2.567	2.172
Εκροές	3.586	1,558	1.772	677	-627	856
Τουρκία	17.421	9.058	16.171	13.224	12.866	12.146
	1.365	1.464	2.349	4.074	3.114	6.658
ΕΕ	651.826	383.703	490.427	216.012	246.207	72.241
	849.994	483.002	587.275	237.865	250.460	-59.628
Κόσμος	1.493.421	1.422.255	1.700.082	1.330.273	1.451.965	1.228.263
	1.532.248	1.467.580	1.711.652	1.346.671	1.410.696	1.354.046

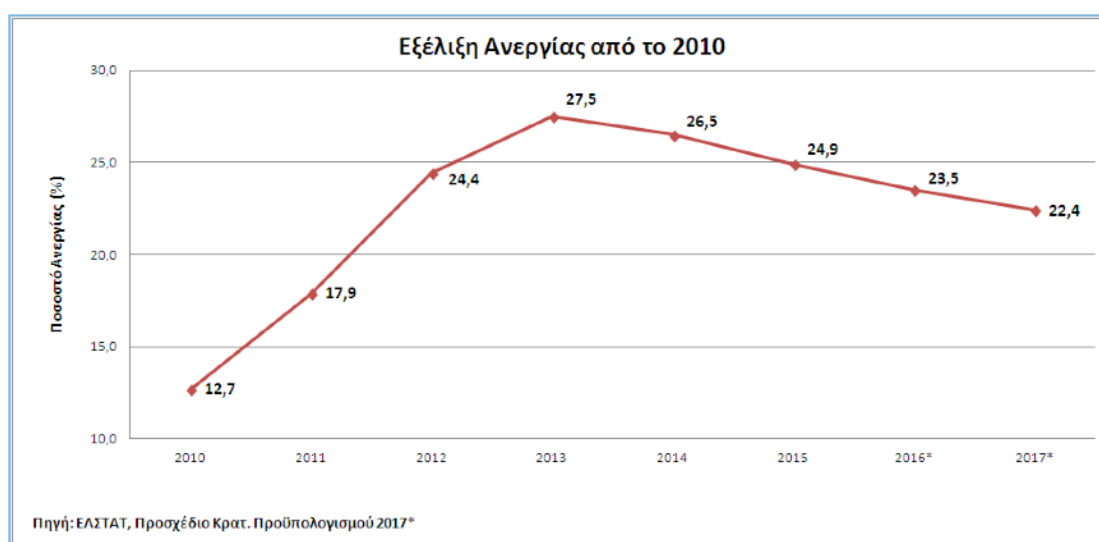
Πηγή: UNCTAD, Country Fact Sheet –2015, ίδια επεξεργασία

Πίνακας 7: ΑΞΕ στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες της ΕΕ σε κρίση (σε δις\$)

	2010	2011	2012	2013	Σύνολο Απόθεμα 2010-13	2013
Εισροές						
Ελλάδα	0.3	1.1	1.7	2.5	5.6	27.7
Ιρλανδία	42.8	23.5	38.3	35.5	140.1	377.7
Πορτογαλία	2.6	11.1	8.9	3.1	25.7	128.5
Ισπανία	39.8	28.3	25.7	39.1	132.9	715.9
Κύπρος	0.7	2.4	1.2	0.5	4.8	21.2

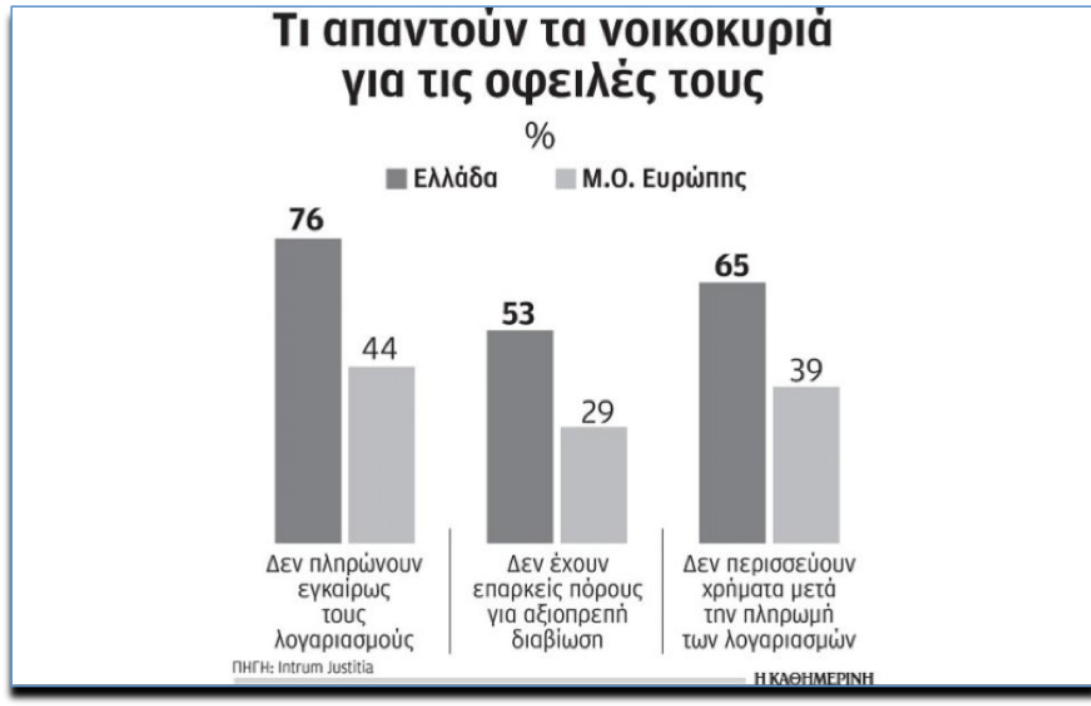
Πηγή : UNCTAD, World Investment Report 2015, ίδια επεξεργασία

Γράφημα 13: Εξέλιξη της ανεργίας μετά το 2010

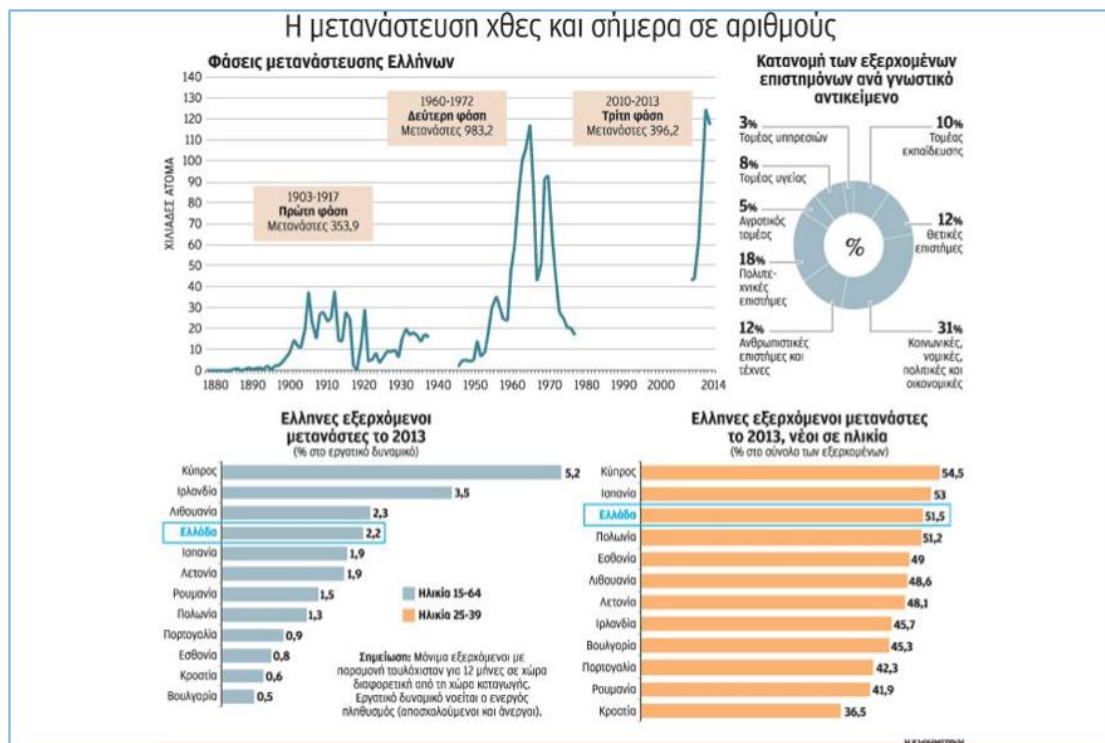
Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών, Προσχέδιο Προϋπολογισμού 2017

Γράφημα 14: Δυσχέρειες πληρωμής λογαριασμών ελληνικών νοικοκυριών

Πηγή: <http://www.kathimerini.gr/884656/article/oikonomia/ellhnikhoikonomia/to-75-twn-ellhnwn-den-exei-na-plhrwsei>

Γράφημα 15: Εξέλιξη της Μετανάστευσης στην Ελλάδα

<http://www.kathimerini.gr/865921/article/epikairothta/ellada/to-trito-metanasteytiko-kyma-twn-ellhnwn>

Βιβλιογραφία

A. Ξενόγλωσση

Arghyrou M.G. (2015), The Greek Crisis and Financial Assistance Programmes: An Evaluation, CESIFO Working Paper No 5591

Arghyrou M. G. and A. Kntonikas (2010), The EMU Sovereign – Debt Crisis: A Call and an Opportunity for a Greek Supply-Side Revolution, http://greekeconomistsforreform.com/wp-content/uploads/Summary-for-GEfR_revised.pdf

Athanasoglou, P. P., Backinezos C., Georgiou E. A. (2010), Export performance, competitiveness and commodity composition, Working Paper 114, Bank of Greece, Athens

Blanchard O. and D. Leigh (2013), Growth Forecast Errors and Fiscal Multipliers, IMF Working Paper WP/13/1

Bouis R. and R. Duval (2011): “Raising Potential Growth After the Crisis: A Quantitative Assessment of the Potential Gains from Various Structural Reforms in the OECD Area and Beyond”, OECD Economics Department Working Papers, No 835.

Christodoulakis N. (2015), Greek Endgame: From Austerity to Growth or Grexit, Rowman& Littlefield, London

European Commission (2010), The Economic Adjustment Programme for Greece, European Economy Occasional Papers, No 61 (May 2010)

European Commission (2012), The Second Economic Adjustment Programme for Greece, European Economy Occasional Papers, No 94 (March 2012)

European Commission (2015), Third Memorandum of Understanding, Brussels

European Commission (2016), Supplemental Memorandum of Understanding, http://ec.europa.eu/economy_finance/assistance_eu_ms/greek_loan_facility/pdf/s mou_en.pdf

European Commission, European Economy Forecasts, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, διάφορες εκδόσεις

Galenianos M. (2015), The Greek Crisis: Origins and Implications, ELIAMEP Crisis Observatory Research Paper No 16

Hennigan, M. (2015), Europe's Worst Exporter: Poor export performance of Greece, http://www.finfacts.ie/irishfinancenews/article_1028650.shtml

Herrmann B. and A.S Kritikos (2013), Growing out of the crisis: hidden assets to Greece's transition to an innovation economy, IZA Journal of European Labor Studies 2:14

IMF (2011), Greece: Third Review Under the Stand-by Arrangement, Washington, D.C.

Ioannides, Y., M., Pissarides, C., A. (2015), Is the Greek debt crisis one of supply or demand? Brookings 2015, <http://www.brookings.edu/about/projects/bpea/papers/2015/ioannides-pissarides-greek-debt-crisis>

Ioannou C.A. (2012), Recasting Greek Industrial Relations: Internal Devaluation in Light of the Economic Crisis and European Integration". The International Journal of Comparative Labor Law and Industrial Relations 28(2), pp. 199-222

Kentikelenis A., M. Karanikolos, I. Papanicolas , S. Basu, M. McKee and D. Stuckler (2011), Health effects of financial crisis: omens of a Greek tragedy", Lancet 378, pp. 1457-1458

Kostis, Pantelis C. Kostis et al. (2016), The Greek Growth Decoupling, Petrakis, Panagiotis E. (Ed.) A New Growth Model for the Greek Economy, New York: Palgrave Macmillan, σελ. 33-57

Kotios, A., G. Galanos and G. Pavlidis (2011), Greece and the Euro: The Chronicle of an Expected Collapse» (in collaboration), Intereconomics, Review of International Trade and Development Vol. 46 (5), 2011, pp. 263-269

Kotios, A. and S. Roukanas (2013), The Greek Crisis and the Crisis in Eurozone's Governance (2013), in Greece's Horizons. Springer: Berlin, Heidelberg, pp. 91-105.

Kotios A., G. Galanos, S. Plymakis and S. Roukanas (2015), The Vicious Circles of Recession and Development Prospects, Procedia Economics and Finance, Volume 19, Pages 63–68

Koutsogeorgopoulou V., M. Matsaganis, C. Leventi and J.-D. Schneider (2014), Fairly Sharing the Social Impact of the Crisis in Greece”, OECD Economics Department Working Paper, No 1106

Koutsoukis, N., P. Sklias, and S. Roukanas (2011), The international political economy of processes, mechanisms and dynamics for sustainable development: the analytical framework of cultural economics, in International Journal of Sustainable Society,

Kyrkilis, D. and K. J. Hazakis (2014), The Impact of Economic Adjustment Programs on Greek Competitiveness,

http://www.seedcenter.gr/conferences/Crisis2014/papers/Kyrkilis%20Hazakis_the%20impact%20of%20economic%20adjustment%20programs%20on%20greek%20competitiveness.pdf

Madianos, M.G., Alexiou, T., Patelakis, A. and Economou, M., (2014), Suicide, unemployment and other socioeconomic factors: evidence from the economic crisis in Greece. Eur. J. Psychiat. [revista en la Internet], 28(1), 39-49. Disponible en: <http://dx.doi.org/10.4321/S0213-61632014000100004>

Matsaganis M. and C. Leventi (2014), Poverty and Inequality during the Great Recession in Greece, Political Studies Review 12(2), pp. 209-223

McKinsey & Company (2012), Greece 10 Years Ahead, Defining Greece’s new growth model and strategy

Panageas S. and P. Tinios (2015), Pensions: Arresting a race to the bottom”, in C. Meghir, C. Pissarides, D. Vayanos and N. Vettas (eds.), Crisis in the Euro zone: Policy Options for Greece, MIT Press

Papadimitriou, D. B., M. Nikiforos and G. Zezza (2013), The Greek Economic Crisis and the Experience of Austerity: A Strategic Analysis, Levy Economics Institute of Bard College, http://www.levyinstitute.org/pubs/sa_gr_7_13.pdf

Papaioannou, Sotiris K. (2016), Fiscal Multipliers and Growth in the Greek Economy: An Assessment of the Recent Fiscal Adjustment Program, στο Petrakis, Panagiotis E. (Ed.) A New Growth Model for the Greek Economy, New York: Palgrave Macmillan, σελ. 275-287

Pelagidis T. and M. Mitsopoulos (2016), Who’s to Blame for Greece? Austerity in Charge of Saving a Broken Economy, Palgrave MacMillan, London, New York and Shanghai

Przeworski, A., et al. (2000), The effect of IMF programs on economic growth, Journal of Development Economics, Vol. 62, pp.385–421

Schrader, Klaus et al. (2016), Developing Growth Potential for the Greek Economy, στο Petrakis, Panagiotis E. (Ed.) A New Growth Model for the Greek Economy, New York:Palgrave Macmillan, σελ. 99-113

Sklias, P., & Roukanas, S. (2012), European economic governance and competitiveness, in International Journal of Applied Business and Economic Research, 10(1), 203-214

Sklias, Pantelis, et al. (2013), Why Greece Failed? A Political Exegesis, The Economies of Balkan and Eastern Europe Countries in the changed World (2013): 69

Supplemental Memorandum of Understanding, 16-6-2016

Terzi A. (2015), Reform momentum and its impact on Greek growth, Bruegel Policy Contribution, No 2015/12

The Boston Consulting Group (2011), Hellas '20:20 Supporting investment in the Greek economy—a foreign investor perspective, <http://invgr.com/site/wp-content/uploads/2011/12/FDI-Study-13.11.2011-ATH.pdf>

World Bank, Doing Business 2008, Washington, D.C., διάφορα έτη

World Economic Forum, Global Competitiveness Report, Geneva, διάφορα έτη

B. Ελληνόγλωσση

Βενιζέλος Ευάγγελος (2011), Εθνικό Σύνταγμα και εθνική κυριαρχία υπό συνθήκες διεθνούς οικονομικής κρίσης - Το πρόβλημα ήταν και παραμένει πολιτικό και όχι συνταγματικό, Εφημ. ΔΔ 1/2011

ΕΛΣΤΑ(2016), Συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα, Πειραιάς

ΕΛΣΤΑΤ- (διάφορα έτη), Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Πειραιάς

ΙΟΒΕ (2013), Προς ένα αναπτυξιακό υπόδειγμα: Επιλεγμένοι τομείς και θεσμικές παρεμβάσεις για την περίοδο 2014-2020, Αθήνα

Καϊδατζής Α. (2012), 'Μεγάλη πολιτική' και ασθενής δικαστικός έλεγχος. Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο 'Μνημόνιο', Το Σύνταγμα 2012, σ. 259-292

Καμτσιδου Ι. (2013), Οικονομική κρίση, Σύνταγμα και δημοκρατία, στο Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, Κρίση και Πολιτικό σύστημα

Καραϊσκού Α., Μαλλιάρου Μ., Σαράφης Π., (2012), Οικονομική κρίση: Επίδραση στην υγεία των πολιτών και επιπτώσεις στα Συστήματα Υγείας, Διεπιστημονική φροντίδα Υγείας, Τόμος 4, Τεύχος 2, 49-54

Κατρούγκαλος Γ. (2010), Memoranda sunt Servanda? Η συνταγματικότητα του νόμου 3845/2010 και του μνημονίου για τα μέτρα εφαρμογής των συμφωνιών με ΔΝΤ, ΕΕ και ΕΚΤ, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, 2/2010, 151-163

Κατρούγκαλος Γ. (2010), Το οικονομικό Σύνταγμα και το «παρασύνταγμα» του Μνημονίου, Ευρωπαϊών Πολιτεία, 2/2010, 295-316

Κατρούγκαλος Γ. (2012) "Μνημονιακές" πολιτικές και Εργατικό Δίκαιο, (σε συνεργασία με την Ευτυχία Αχτσιόγλου), Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου, 2012, σ.1333

Κατρούγκαλος Γ. (2014) Μνημόνια, ατομικά δικαιώματα και δημοκρατία: η έκλειψη του Συντάγματος, Ουτοπία, Τεύχος 103, σελ. 7

Κάτσικας, Δ. (), Κοινωνικές Επιπτώσεις της Κρίσης: Δεδομένα, Προκλήσεις και Αντιμετώπιση, <http://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2015>

ΚΕΠΕ (2013), Το Αναπτυξιακό Όραμα για την Ελλάδα του 2020: Προβλέψεις, προϋποθέσεις ανάπτυξης και μηχανισμοί χρηματοδότησης, Αθήνα

Κότιος, Α. (2000), Η Ελλάδα στον 'Ευρωχώρο' - Από την ονομαστική στην πραγματική σύγκλιση», στο «Χωροταξία, Πολεοδομία και Περιφερειακή Ανάπτυξη», Επιστημονική Επετηρίδα για τα δέκα χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Μηχανικών

Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος, σελ. 341-365

Κότιος, Α. και Γ. Παυλίδης, Διεθνείς Οικονομικές Κρίσεις – Κρίσεις του Συστήματος ή της Πολιτικής;, Αθήνα: Εκδόσεις Rosili, 2011

Κότιος Άγγελος (2011), Η Ελλάδα, η ΟΝΕ και η Κρίση, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, 17(1), Βόλος 2011

Κότιος Άγγελος, Γαλανός Γεώργιος, Ρουκανάς Σπυρίδων, (2012), Η Ελληνική Κρίση και η Κρίση του Συστήματος Διακυβέρνησης της Ευρωζώνης, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 18 (1), Βόλος 2013, σελ. 1-26.

Κότιος Α. και Μ. Κουτουλάκης (2014), Η οικονομική πολιτική και οι συνέπειες στην πρόσβαση στο διεθνή δανεισμό», στο Π. Σκλιάς και Σ. Ρουκανάς (επ.) «Η Ελληνική Οικονομία από την ΟΝΕ στο Μηχανισμό Στήριξης», Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, σελ. 384-414

Κότιος Α - Παπαστάμκος Γ. (2011), Η κρίση της Ευρωζώνης: Κρίση του συστήματος ή της πολιτικής; Ναυτεμπορική, 11-06-2011.

<http://www.naftemporiki.gr/news/cstory.asp?id=2013057>

Κουρουνδής Χαράλαμπος, 2011, Το «Μνημόνιο» ως έκφραση συνταγματικής αλλοίωσης (fraude à la Constitution), [www.constitutionalism.gr]

Κυριόπουλος Ι., Τσιάντου Β. (2009), Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην υγεία και την ιατρική περίθαλψη. Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής, 27(5):834-840

Μανιτάκης Α. (2011), Τα συνταγματικά ζητήματα του Μνημονίου, Δικαιώματα του ανθρώπου ΔΤΑ Νο 51/2011, σελ. 689-719

Μαριάς Νότης (2011), Το μνημόνιο της χρεοκοπίας και ο άλλος δρόμος, «πειραματόζων η Ελλάς», εκδόσεις Λιβάνη

Μουρμούρας Ιωάννης (2013), Η διπλή κρίση Δημόσιου Χρέους – Τραπεζών, Αθήνα: Εκδόσεις Γερμανός

Παυλόπουλος Π. (2010), Παρατηρήσεις, ως προς τη νομική φύση και τις έννομες συνέπειες του Μνημονίου,

http://prokopispavlopoulos.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=197:-qq-&catid=48:2010-10-22-17-50-50&Itemid=71

Στεργίου Α. (2015), Η μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού συστήματος υπό την πίεση των μνημονίων – Η κοινωνική ασφάλιση ως εναπομένουσα μεταβλητή της δημοσιονομικής προσαρμογής

Τήνιος Π. (2013), Συντάξεις και Οικονομία μετά το Μνημόνιο: Προς μια Στρατηγική Διασποράς του Κινδύνου, ΕΛΙΑΜΕΠ, Παρατηρητήριο Κρίσης, Ερευνητικό Κείμενο, Νο 1/2013

Τράπεζα της Ελλάδος (2014), Το χρονικό της μεγάλης κρίσης. Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.

Τράπεζα της Ελλάδος (2015), Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής. Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.

Τριαντόπουλος Χρ. (2015), Πλαίσιο στήριξης του ελληνικού τραπεζικού συστήματος: Μία πρώτη προσέγγιση, Οικονομικές Εξελίξεις, Νο 26 (Φεβρουάριος): σσ. 72-81, ΚΕΠΕ.

Τσακλόγλου, Πάνος κ.α. (2016), Ένα Νέο Αναπτυξιακό Πρότυπο για την Ελληνική Οικονομία και η Μετάβαση σε αυτό, <http://www.setee.gr/images/pdf/parag-modelo2016.pdf>

Υπουργείο Οικονομικών (2016), Προσχέδιο Κρατικού Προϋπολογισμού 2017

Χρυσόγονος Κ. (2010), Η χαμένη τιμή της Ελληνικής Δημοκρατίας, Νομικό Βήμα, Τεύχος Ιουλίου – Αυγούστου 2010

Γ. Νομικά κείμενα

Αιτιολογική έκθεση Νόμου 3845/2010 (ΦΕΚ Α'65/2010)

Απόφαση ολομέλειας ΣτΕ668/2012

Απόφαση ολομέλειας ΣτΕ 2307/2014

Απόφαση ολομέλειας ΣτΕ 2192-2196/2014

Απόφαση ολομέλειας ΣτΕ 2287/2015

Νόμος 3845/2010, (ΦΕΚ Α'65/2010)

Νόμος 39985/2011 (ΦΕΚ Α'151/2011)

Νόμος 4046/2012 (ΦΕΚ Α' 28/2012)

Νόμος 4093/2012 (ΦΕΚ Α' 222/2012)

Νόμος 4336/2015 (ΦΕΚ Α' 94/2015)

Νόμος 4387/2016 (ΦΕΚ Α' 85/2016)

Νόμος 4389/2016 (ΦΕΚ Α' 94/2016)

Οδηγία 2000/43/ΕΚ

Οδηγία 2000/78/ΕΚ

Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ)